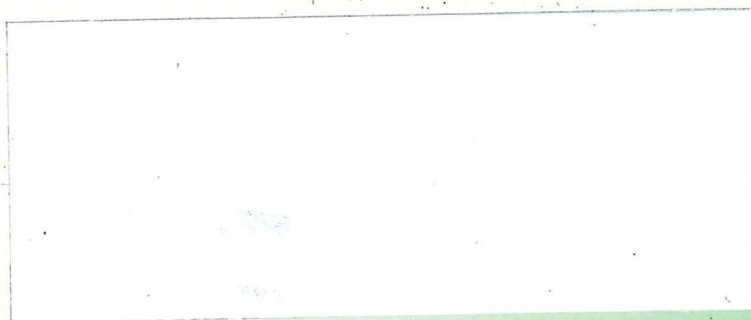

Mensen in beeld voor duurzame natuur

Experiment: Natuur en Deugdenethiek

Deel 1 Een betoog

Een nieuwe natuurvisie?

een betoog van E. Cohen de Lara

in opdracht van IVN

MENSEN IN BEELD VOOR DUURZAME NATUUR

Experiment: Natuur en Deugdenethiek

Deel 1 Een betoog

Colofon

Uitgave	IVN, Vereniging voor Natuur- en Milieu-educatie
Tekst	E. Cohen de Lara
Productie	IVN

Voorwoord

De meeste vormen van het streven naar duurzaamheid binnen natuurbeheer zijn tot nu toe sterk gericht op het realiseren van een *ruimtelijk evenwicht* tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen. Voorbeelden van een dergelijk ruimtelijk evenwicht zijn functiecombinatie door de ontwikkeling van robuuste natuur (bijv. Grensmaas), zonering in bestaande natuurgebieden of het realiseren van natuurlijke recreatiegebieden ter ontlasting van gebieden met zeldzame natuur.

Een belangrijke werkwijze om dit ruimtelijk evenwicht te bereiken is de *dialog* tussen natuurbeschermers en andere bespelers van de groene ruimte (recreanten, agrariërs, buurtbewoners, bestuurders etc. etc.), ieder met hun eigen belangen en natuurbeelden. Deze dialoog over het ruimtelijk evenwicht tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen heeft zonder meer tot interessante resultaten geleid, waarbij vanuit verschillende natuurbeelden win-win situaties voor 'de natuur' werden bereikt.

Toch doet zich daarbij de vraag voor of er niet een meer universele houding van de mens in de omgang met de natuur te benoemen is die mogelijk ook overdraagbaar is in educatieve processen. Bestaat er in het wezen van mensen mogelijk een grondhouding ten aanzien van de natuur?

Om nader op deze vraag in te gaan is in opdracht van het IVN een gedachte-experiment uitgevoerd waarbij op zoek is gegaan naar de mogelijkheden van de deugdentiek en haar exponenten om tot een meeromvattend natuurbeeld te komen. Daarmee wordt een verdere aanzet gegeven voor het vergroten van de aandacht voor de natuur, nu niet eens vanuit de optiek van soort- en functiebehoud, maar vanuit de optiek van een te ontwikkelen visie op de positie van de natuur in de samenleving en cultuur.

Voor u ligt het betoog van drs. E. Cohen de Lara, die in opdracht van het IVN de mogelijkheden heeft onderzocht van een bijdrage vanuit de deugdenethiek aan het ontwikkelen van een meeromvattend natuurbeeld.

Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft dit project ondersteund in het kader van de regeling 'Versterking maatschappelijke betekenis natuur'.

Bij het ontwikkelen van haar betoog is de onderzoekster ondersteund door een panel dat bestond uit Jos Simons, Tom Kroon, Don Sheperd, Michael Steeghs, Benoit Locht, Andreas Kinneging, Roel van Raaij en Johan Eppink. Het IVN wil de panelleden (mede namens de onderzoekster) ook op deze plaats van harte bedanken voor hun inzet bij het ontwikkelingsproces.

Dat dit ontwikkelingsproces op de rand van NME en filosofie niet altijd even gemakkelijk is geweest laat zich raden. Maar het voor u liggende resultaat geeft zeker niet alleen het spanningsveld tussen de verschillende disciplines weer. Het geeft u vooral een bron van reflectie en inspiratie om met een nieuwe blik te werken aan een duurzaam natuurbehoud.

Ger Schippers,
Hoofd Projectenbureau IVN

Inhoudsopgave

VOORWOORD	1
INLEIDING	2
1. HET HUIDIGE DISCOURS: DE NATUUR IN NEDERLAND ALS EEN MAATSCHAPPELIJK PROBLEEM	5
1.1 De romantische visie op de natuur	5
1.2 De postmoderne benadering van de natuur	7
1.3 Het overheidsbeleid: <i>Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur</i> ---	9
2. TUSSEN OERNATUUR EN VERPRETPARKING	11
2.1 Het romantische van de natuur	11
2.2 De eenzijdigheid van het postmodernisme	12
3. DE HUMANISERING VAN DE NATUUR	14
3.1 De leefomgeving	14
3.2 De geborgenheid van de natuur	15
3.3 De inrichting van de natuur	16
3.3.1 Oriëntatie	17
3.3.2 Identificatie	17
3.4 Het wandelpad	18
4. HET BELANG VAN NATUUR- EN MILIEUEDUCATIE ALS ETHISCHE VORMING ---	20
4.1 De klassieke deugdenethiek	21
4.2 Zelfbeheersing	22
4.3 Verstandigheid	23
4.4 Liefde	25
4.5 De verrijking van de natuur- en milieueducatie	27
CONCLUSIE	28
BIBLIOGRAFIE	29

VOORWOORD

'Natuur en Deugdenethiek' is een deelpublicatie in kader van het 'project Mensen in Beeld voor Duurzame Natuur' (proefproject 'De Groene Ruimte', 2000) dat aansluiting vindt bij de regeling-Versterken Maatschappelijke Betekenis Natuur (VMBN), aanvraagperiode 1999. Doel van het project is het ontwikkelen van een nieuwe visie op de positie van de natuur in de samenleving.

'Natuur en Deugdenethiek' is een vervolg op Jos Simons, 'Het Goede Leven. Een nieuwe benadering voor leren voor duurzaamheid'. IVN: Amsterdam (2000), dat de ethische vorming van de mens op de huidige NME-agenda heeft gezet. Als vervolg op 'Het Goede Leven' probeert deze beschouwing te voldoen aan de vraag om de nieuwe benadering voor het leren voor duurzaamheid verder uit te werken

INLEIDING

Sinds enkele jaren is de natuurbescherming in Nederland in het offensief. Ondanks problemen neemt het areaal natuur voor de eerste keer deze eeuw weer toe. Naast het vechten voor het behoud van bestaande gebieden is de natuurbescherming nu in staat om te pleiten voor nieuwe natuur. Zowel de natuurbescherming als de overheid maken zich echter steeds meer zorgen over het maatschappelijk draagvlak voor de natuur. In de praktijk blijkt het natuurbeleid dat uitbreiding van (zeldzame) natuurgebieden voorschrijft niet automatisch te kunnen rekenen op de solide en enthousiaste steun van de bevolking.

Tegelijkertijd toont recent onderzoek in opdracht van het LNV¹ aan dat de meeste mensen in Nederland wel degelijk sterk gehecht zijn aan de natuur. Mensen blijken zich met name verbonden te voelen met de natuur in hun directe leefomgeving, dat wil zeggen, de natuur waar ze vaak komen om te wandelen, te luieren, te fietsen, of te tuinieren. Ze ervaren deze natuur als de ideale plek om tot rust te komen en waarderen de geborgenheid die de vertrouwde natuur hen biedt. Het probleem van het draagvlak voor de natuur is dan ook niet zozeer dat het draagvlak afwezig is, maar dat het bestaande draagvlak voor de natuur in de leefomgeving van de mens niet vertaald wordt in een draagvlak voor nieuwe en zeldzame natuur.

Dit betoog stelt dat het maatschappelijk draagvlak voor de natuur alleen verbeterd kan worden als het natuurbeleid aansluiting vindt bij de alledaagse betrokkenheid van mensen bij de natuur. De thuisfunctie en de geborgenheid van de natuur moeten gegarandeerd worden, en deze taakstelling is primair. De natuur- en milieueducatie speelt hierbij een uiterst belangrijke rol. Natuur- en milieueducatie is namelijk essentieel voor *het onder woorden brengen en het bevorderen van de algemene betrokkenheid van mensen bij de natuur*. Zowel de natuurbescherming als de NME hebben de afgelopen decennia sterk ingezet op de overdracht van biologische en ecologische kennis, maar hebben daarmee de primaire betrokkenheid van mensen bij de natuur uit het oog verloren. Voor het verbeteren van het draagvlak voor de natuur dient de algemene waardering van mensen voor de natuur weer het centrale uitgangspunt te vormen.

Deze stelling betekent een verschuiving in het denken over natuur- en milieueducatie. Het betekent dat natuur- en milieueducatie niet meer primair vanuit het natuurwetenschapperspectief moet werken, waarbij mensen leren de natuur afstandelijk te onderzoeken, maar vanuit *het participatieperspectief, waarbij mensen zich bewust worden van hun betrokkenheid bij de natuur door de natuur direct te ervaren en over deze ervaringen te reflecteren*. Met het participatieperspectief wordt de alledaagse waardering van mensen voor natuur erkend en gestimuleerd, en daarmee wordt het draagvlak voor de natuur verbeterd zodat ook nieuwe en zeldzame natuur geaccepteerd wordt. Pas als de alledaagse vertrouwdheid met de natuur in voldoende mate aanwezig is, is de overdracht van natuurwetenschappelijke kennis het logische vervolg.

Werken vanuit het participatieperspectief betekent dat natuur- en milieueducatie zich richt op de ethische vorming van de mens. Natuur- en milieueducatie als ethische vorming richt zich op het cultiveren van het inzicht dat de natuur waardevol is voor mensen, vanuit de veronderstelling dat de natuur het meest geholpen wordt als de mens *uit eigen overtuiging* actief zijn verantwoordelijkheid op zich neemt ten opzichte van de natuurlijke omgeving en het leven van de komende generaties. De nadruk op de ethische vorming van de mens vindt aansluiting bij een traditie binnen de NME die, ook al is ze niet dominant, gedurende lange tijd een stille kracht heeft gevormd. Natuur- en milieueducatie is in deze traditie gericht op een proces van *bewustwording*.² De traditie van natuur- en milieueducatie als ethische vorming gaat ervan uit dat de mens zijn natuurlijke omgeving nodig heeft om tot volle ontplooiing te komen: de natuur stelt de mens niet alleen staat te overleven, maar juist ook om *goed* te leven, te leven naar zijn ware aard en mogelijkheden.

¹ Zie Reneman, D., M. Visser, E. Edelman en B. Mors, *Mensenwensen. De wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving*. Operatie Boomhut nr. 6. Den Haag: Ministerie van LNV (1999).

² Zie bijvoorbeeld D. Huitzing, *Gids voor Natuur- en Milieueducatie*. Amsterdam (1978).

In deze beschouwing wordt in de eerste plaats geprobeerd uit te leggen waar de verbondenheid tussen mens en natuur uit bestaat. Hiertoe wordt een uitgedacht begrippenkader gepresenteerd waarin de waarde van de natuur voor de mens tot uitdrukking komt. Dit 'nieuwe' begrippenkader is eigenlijk een 'oud' begrippenkader, omdat het inspiratie put uit de klassieke traditie van het denken over de mens welke begint met Plato en Aristoteles tot en met de levensfilosofie van Otto Friedrich Bollnow (1903-1991).³ In de tweede plaats wordt in deze beschouwing de vraag gesteld hoe de verbondenheid tussen mens en natuur bevorderd kan worden. Daarbij wordt zowel gekeken naar het type natuur dat de mens tegemoet komt (H.3) als naar de houding van de mens die de natuur tegemoet komt (H.4).

---

³ Dit betoog put inspiratie uit de Westerse beschavingstraditie, welke gebaseerd is op de twee pijlers van het Grieks-Romeinse en het Joods-Christelijke denken. Teruggrijpen op deze traditie ligt voor de hand, aangezien de Nederlandse samenleving erdoor gevormd is. Echter, een goede bestudering van de Westerse beschavingstraditie doet inzien dat ze niet strijdig is met de fundamenteën van bijvoorbeeld de Arabische of de Hindoeïstische traditie. Ook deze beschavingstradities ruimen een belangrijke plaats in voor waarden zoals zelfbeheersing, verstandigheid en liefde. De waarden die in dit betoog worden beschreven zullen dan ook niet oneigenlijk overkomen op 'multicultureel Nederland'.

Dit betoog is als volgt opgebouwd. In het eerste hoofdstuk wordt de huidige discussie over de natuur geanalyseerd. In deze discussie kunnen twee 'denkkaders' of benaderingen worden onderscheiden: De romantische en de postmoderne benadering. In hoofdstuk twee wordt gewezen op de problemen die beide benaderingen opleveren bij het verbeteren van het maatschappelijk draagvlak voor de natuur. Deze problemen ontstaan omdat noch de romantische, noch de postmoderne benadering de alledaagse verbondenheid tussen mens en natuur erkent. In hoofdstuk drie wordt een alternatieve manier van denken over de natuur gepresenteerd, de klassieke benadering, waarbij de verbondenheid tussen mens en natuur het uitgangspunt vormt. In hoofdstuk vier wordt de belangrijkste vraag voor de natuur- en milieueducatie behandeld: Welke waarden dienen gecultiveerd te worden om verbondenheid met de natuur te versterken? Met andere woorden: Hoe kan de natuur- en milieueducatie het beste bijdragen aan de versterking van het draagvlak voor de natuur? In hoofdstuk vijf worden de uitgangspunten en randvoorwaarden van de didactiek geformuleerd.

Deze inhoudelijke beschouwing over de relatie tussen mens en natuur dient als een bron van (h)erkenning, en daarmee van inspiratie en motivatie. Aan de hand van stellingen wordt de lezer uitgenodigd om over het geschrevene te reflecteren, en om in gesprek met anderen over de stof na te denken.

1. HET HUIDIGE DISCOURS: DE NATUUR IN NEDERLAND ALS EEN MAATSCHAPPELIJK PROBLEEM

Stelling 1: Het maatschappelijk draagvlak voor de natuur moet verbeterd worden.

Het denken over de natuur in Nederland is in beweging. De afgelopen decennia hebben zowel de natuurbescherming als de overheid zich laten leiden door de zogenaamde oernatuur-benadering, een benadering die nog steeds dominant is. Recentelijk heeft zich echter een lichte verschuiving voltrokken naar een meer 'moderne' of marktgerichte benadering van de natuur. De natuurbescherming heeft hier constructief op gereageerd en heeft zich open gesteld voor het denken in termen van duurzame ontwikkeling en het zoeken naar creatieve oplossingen en zelfs compromissen tussen ecologische en economische waarden. Tot slot groeit zowel binnen de overheid als binnen de natuurbescherming het besef dat er wat moet gebeuren met het maatschappelijk draagvlak voor de natuur. Inzicht in de beperkingen van overheidsbeleid dat milieuvriendelijk gedrag probeert te bevorderen met ge- en verboden en financiële boetes of beloningen, heeft hieraan bijgedragen. Deze mengeling van ecologische, economische en sociale waarden vindt haar beslag in overheidsnota's en publicaties, zonder dat het echt duidelijk wordt hoe deze waarden zich tot elkaar verhouden, en hoe op basis van deze mengeling goede keuzes over de natuur in Nederland kunnen worden gemaakt.

Dit eerste hoofdstuk vormt een beknopte analyse van het huidige discours over de natuur. In dit discours kunnen twee denkkaders worden onderscheiden: De romantische en de postmoderne benadering. In hoofdstuk twee wordt beargumenteerd waarom de romantische en de postmoderne benadering problemen opleveren bij het verbeteren van het draagvlak, en het draagvlak voor de natuur zelfs kunnen ondermijnen.

1.1 DE ROMANTISCHE VISIE OP DE NATUUR

De geschiedenis

Als reactie op de Industrialisatie, en daarmee samengaande instrumentele en mechanische omgang met de natuur, ontstond in Duitsland tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, de tijd van de Romantiek, het concept van de oernatuur.⁴ Het schrikbeeld was het strak aangelegde, eensoortige naaldbos dat in dienst stond van de houtproductie maar niet bestand was tegen ziektes en bovendien esthetisch onaantrekkelijk. Tegenover het treurige en eentonige cultuurbos ontstond het beeld van het oerbos, een uitgestrekt en veelsoortig gebied met bomen van diverse jaarklassen die onordelijk geplant waren. Bosbouwers diende zich veel meer te verlaten op natuurlijke processen, wat naast hoogwaardig hout ook het meest verheven natuurschoon zou opleveren. Het doel was *oerwoud*, voor zover dit te combineren viel met houtproductie.

In Nederland is het ideaal van de oernatuur sindsdien een regelmatig terugkerende bron van inspiratie geweest. Aan het begin van de vorige eeuw (1905) werd de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht die, gebaseerd op de opvatting dat wilde natuur mooi en kwetsbaar is, strijde voor het behoud van plekken met zeldzame dieren en planten en oorspronkelijke natuurverschijnselen. Het beheer van natuurmonumenten zou het best gevoerd worden door de natuur aan zichzelf over te laten.

Met name onder de invloed van de bioloog Westhoff veranderde het denken over de natuur in de jaren vijftig van denken in termen van onaantastbaarheid en 'aan zichzelf over laten' naar denken dat open stond voor beperkte menselijke inmenging. Westhoff presenteerde een nieuwe indeling van landschappen naar mate van natuurlijkheid en introduceerde het begrip 'half-natuurlijke' landschappen. Bovendien achtte hij menselijk ingrijpen gewenst als de successie van soorten in

⁴ De beschrijving van de historische ontwikkeling van 'de romantische visie' is grotendeels gebaseerd op het zeer informatieve boek van H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Amsterdam (1995).

gevaar kwam. Het begrip 'oernatuur' werd hergedefinieerd als oorspronkelijke natuur die niet door de mens onderhouden mag worden. Met Westhoff werd de mens als natuurlijke factor erkend, en daarmee bleek een goede verstandhouding tussen de verschillende groepen mogelijk: natuurwetenschappers, praktijkbeheerders en amateur-natuurlijefhebbers.

De meest recente opleving van het oernatuur-denken begon in de jaren zeventig, met de toepassing van het begrip ecosysteem, waarmee het romantische beeld van de natuur wetenschappelijke betekenis kreeg. Het begrip ecosysteem benadrukt het geheel van de planten- en dierengemeenschap in hun wisselwerking met het fysische milieu. Deze samenhang bereikt haar hoogtepunt in een toestand van maximale biodiversiteit, een toestand die de climaxsituatie wordt genoemd. In het ecosysteem staat zelfregulatie centraal, waarmee wordt aangegeven dat de natuurlijke toestand geen menselijk ondersteunende rol nodig heeft. De waardering van het ecosysteem past dus goed in het oernatuur-denken. Met betrekking tot het bos is het oernatuur-denken doorgevoerd tot en met een pleidooi voor het terugbrengen van uitgestorven soorten als de lynx, de wisent, de bever en de wolf, soorten die daar vroeger thuis hoorden.

Vanaf de jaren tachtig wordt gesproken over natuurontwikkeling, wat staat voor het laten uitgroeien van een gebied tot een 'oorspronkelijke' levensgemeenschap. Een goed voorbeeld is de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), waarmee een netwerk van natuurgebieden wordt gecreëerd waar de natuur haar gang kan gaan, met als primair doel het bevorderen van de biodiversiteit en het veilig stellen van ecosystemen. De natuur wordt in de Ecologische Hoofdstructuur als het ware 'uitgenodigd op haar eigen benen te staan'. Zo zijn verschillende rivierdijken en duinen doorgestoken, uiterwaarden ondergestroomd, gekanaliseerde beken rechtgetrokken, en Schotse hooglanders ('oerachtige runderen') geïmporteerd op de heide. Terwijl natuurbescherming vooral tot doel heeft bestaande gebieden te behouden, staat natuurontwikkeling expliciet voor het scheppen van nieuwe typen gebieden.

De filosofie

Stelling 2: De natuur waar ik het meest van geniet is wilde en vreemde natuur.

De ideale natuur is volgens de romantische benadering ver verwijderd en afgezonderd van de leefomgeving van de mens. De ideale natuur is niet de natuur waar de mens mee vertrouwd is, waar de mens vaak komt, en waar de mens zich thuis voelt. In plaats daarvan staat de ideale natuur veraf van de beleavingswereld van de mens, en is de ideale natuur letterlijk en figuurlijk ontoegankelijk. Onderliggend aan de romantische benadering van de natuur is een gevoelsmatige waardering voor de aantrekkingskracht van het vreemde, de chaotische wildernis, en zelfs de beangstigende natuur. Het meest typische kenmerk van de romantische benadering is de verering van zeldzame of uitgestorven dieren en planten.

Stelling 3: De natuur die ik het mooiste vind is natuur met een hoog aantal indicatorsoorten (de climaxsituatie).

Het romantische verlangen naar oorspronkelijke natuur bleek bij uitstek geschikt voor de vertaling van natuur in wetenschappelijke termen zoals ecosysteem en biodiversiteit. De verwetenschappelijking van het denken over de natuur is dan ook een voortzetting, geen antithese, van de romantische benadering. Ook in het wetenschappelijke perspectief wordt natuur gedefinieerd als oorspronkelijke natuur welke het beste gedijt zonder inmenging van de mens.

Het proces van verwetenschappelijking of ecologisering heeft sterk bijgedragen aan het afscheiden van de natuur van de menselijke beleavingswereld. Natuur is niet langer de boom in de straat, het park in de stad of het wandelpad om het dorp, maar staat voor bijzondere levensgemeenschappen, ongestoorde ecosystemen en vitale populaties. Bovendien heeft de verwetenschappelijking abstrahering tot gevolg. De directe beleving van de schoonheid, stilte en geborgenheid van de natuur

wordt vervangen door het tellen van soorten, het meten van de oppervlakte of het bestuderen van eigenschappen.

Stelling 4: Ik maak de natuur kapot. De natuur moet tegen mij beschermd worden.

De romantische benadering is gebaseerd op de vooronderstelling dat mens en natuur in een antagonistische verhouding tot elkaar staan. De mens wordt nadrukkelijk beschouwd als een *vijand* voor de natuur en dient zich terughoudend op te stellen. Alle leefsysteem dienen in hun natuurlijke samenhang tot bloei te komen, met uitzondering van de leefgemeenschap van de mens. De mens hoort niet thuis in de oernatuur. De praktische reconstructie van de oernatuur moet weliswaar door de mens in gang worden gezet maar vervolgens is 'niets doen' het beleid. Met andere woorden, door de romantische benadering wordt de verbondenheid van de mens met de natuur en actieve verantwoordelijkheid voor de natuur *niet erkend*. De oernatuur bestaat volgens het principe van onaantastbaarheid en is, op haar beurt, volledig onverschillig ten opzichte van de menselijke beslommeringen. Ze leidt haar eigen leven en 'gaat haar eigen gang'.

De romantische benadering biedt dan ook geen expliciete aanzet tot ethisch-educatieve doelen. De mens wordt als gegeven beschouwd, hij is zoals hij is, namelijk, een vijand van de natuur, een vervuiler en een vernietiger. De romantische benadering berust in haar wantrouwen ten opzichte van de mens. De enige manier waarop mens en natuur kunnen samenleven is door middel van een uitgebreid systeem van ver- en geboden, zoals bordjes verboden toegang. Door regelgeving wordt de mens buiten de natuur of op toegestane paden gehouden en wordt de schade aan de natuur beperkt.

Stelling 5: De belangrijkste taak van natuur- en milieueducatie is de overdracht van natuurwetenschappelijke kennis.

Het draagvlak probleem wordt volgens de romantische benadering opgelost als mensen meer weten over zeldzame dieren en planten. Natuur gedefinieerd in termen van ecosysteem en biodiversiteit schept de noodzaak de mensen te onderwijzen over soorten, systemen, en hun kwetsbaarheid. Natuur- en milieueducatie krijgt in de romantische benadering dan ook hoofdzakelijk beslag in biologie- en natuurkundelessen. In de romantische benadering is natuur- en milieueducatie niet zozeer gericht op ethische vorming maar op de overdracht van natuurwetenschappelijke kennis.

De slutelbegrippen van de romantische benadering zijn: oorspronkelijke natuur, overlevingsmaatregelen, natuurreservaat, natuurmonument, onaantastbaarheid, arcadische natuur, biodiversiteit, ecosysteem, soortensamenstelling, zelfregulatie, ecologische waarde, enz.

1.2 DE POSTMODERNE BENADERING VAN DE NATUUR

De postmoderne mens wordt gekenmerkt door individualisme en relativisme. De postmoderne mens bepaalt zelf hoe hij zijn leven inricht: hij beslist zelf welk beroep hij uitoefent en hoe vaak hij van baan verwisselt; hij beslist zelf waar hij zich vestigt, in het binnen- of buitenland; hij beslist zelf of hij een relatie begint, met wie, en voor hoe lang. De postmoderne mens geeft niet alleen vorm aan zijn gehele bestaan, hij bepaalt ook hoe zijn omgeving eruit ziet: hij beslist zelf wat mooi is en wat niet mooi is, wat waardevol is en wat niet waardevol is; hij beslist zelf welke natuur hij aangenaam vindt, en of hij natuur wel nodig vindt. De postmoderne mens is de inventieve en flexibele werknemer, de ondernemende zelfstandige, de uitbundige consument, de reislustige toerist. Het moderne leven is spannend en heroïsch. De postmoderne mens kan risico's aan, zoekt ze zelfs op, en ziet ze als een mogelijkheid om zichzelf te definiëren. De behoefte aan zekerheid, veiligheid, vertrouwen en geborgenheid zijn voor de postmoderne mens tekenen van zwakte of zelfs lafheid. Het postmoderne leven is een groot avontuur en het is aan de mens om er optimaal van te genieten.

De discipline die het postmoderne mensbeeld onderbouwt is de meest natuurwetenschappelijke menswetenschap: De economie. De economie is de abstracte, wiskundige wetenschap die door de

formulering van algemeen geldende principes het gedrag van mensen probeert te verklaren. De economie beschouwt de begeertes van de *homo oeconomicus* als gegeven: zij doet geen normatieve uitspraken over de verschillende wensen van het individu en erkent, met andere woorden, geen objectieve hiërarchie van begeertes. Voor de econoom maakt het geen verschil of het individu een auto of een piano begeert, zolang het individu zelf kan aangeven waar hij meer behoefte aan heeft. Het is aan het individu om zijn begeertes te rangschikken en te bepalen waar hij zin in heeft, aldus de wetenschappelijke onderbouwing van het individualisme en het relativisme. De economische rationaliteit is volledig instrumenteel: de mens handelt rationeel als hij de beste middelen aanwendt om zijn doel te bereiken. De beste middelen zijn de meest effectieve en efficiënte middelen, die ervoor zorgen dat het object van begeerte zo snel en zo goedkoop mogelijk, en met de minste inspanning, bereikt wordt. De economische mens is een *calculerend* wezen, en beoordeelt ieder object en inspanning in termen van nut.

Stelling 6: Eenvoudige natuur, zoals het wandelpad, is ouderwets en past niet in onze moderne samenleving.

Het nutsdenken is verweven in de dagelijkse praktijk van mensen. In de moderne levensstijl heeft de opvatting dat iedere activiteit nuttig moet zijn, dat wil zeggen direct of indirect moet leiden tot behoeftebevrediging, zich op ieder niveau doorgezet. De postmoderne mens werkt keihard voor een goed inkomen, en levert daarmee een bijdrage aan (is nuttig voor) de economie en de samenleving. De vrije tijd wordt nuttig besteed aan consumptie en vermaak. Genieten van de natuur past niet goed in het nutsdenken. Het wandelen is hooguit nuttig om zich op te laden voor de volgende werkdag, maar echt wandelen om het wandelen zelf is tijd verdoen. Zelfs tijdens zijn vrije tijd is de postmoderne mens rusteloos en jachtig op zoek naar de volgende spectaculaire belevenis, attractie, of ultieme ontspanning.

Stelling 7: De natuur moet een te consumeren belevenisproduct worden. Deze natuur is goed voor de mens; het is immers wat de mens wenst.

De postmoderne levensstijl heeft het denken over de natuur beïnvloed. De postmoderne benadering komt tot uitdrukking in overheidsbeleid dat open staat voor de zogenaamde *verpretarking* van de natuur: De natuur wordt een 'te consumeren belevenisproduct' en in samenwerking met het bedrijfsleven worden vakantieparken gebouwd, worden souvenirwinkels en kermisattracties geopend, worden golfbanen aangelegd, of wordt 'pittoreske' natuur ontwikkeld waar de burger zich als een toerist aan kan verwonderen.

De postmoderne mens heeft steeds meer geld en steeds minder vrije tijd.⁵ Vrije tijd wordt door de postmoderne mens daarom vluchtiger en tegelijkertijd doelgerichter besteed. In de natuur moet de 'belevingsopbrengst' zijn gegarandeerd. Schaalvergroting en 'spectacularisering' van het aanbod is het gevolg, en de overheid die zich door dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen laat leiden geeft het bedrijfsleven de ruimte om groengebieden te vervangen door golfbanen, skiramides of andere *sportertainment* complexen, zodat ze aansluiting vindt bij de wensen van de 'brede suburbane gezinsmarkt'. Deze ontwikkelingen worden gesterkt door lokale en regionale overheden die enerzijds op zoek zijn naar financiële middelen om de landelijke gebieden te onderhouden en anderzijds hun eigen plaats of regio willen 'profilieren' temidden van de concurrentie om bedrijven, bezoekers en bewoners.

Recreatie wordt in deze benadering vooral gezien als een economisch fenomeen; de mens in de natuur is consument of toerist. In de postmoderne benadering is de mens vooral een *gebruiker* van de

⁵ Zie voor een interessante doch schaamteloze beschrijving van de ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding H. Mommaas, *De Vrijetijdsindustrie in Stad en Land. Een studie naar de markt van belevenissen*. WRR Voorstudies en achtergronden V109. Den Haag: Sdu Uitgevers (2000).

natuur, en exploiteert hij de natuur om in zijn eigen behoeftebevrediging te voldoen. Hij bindt zich niet aan de natuur maar gebruikt de natuur voor ander doel dan het ervaren van de natuur op zich.

Wonen wordt in de postmoderne benadering gekenmerkt door de opkomst van het bezit van een tweede huis, die de eigenaar bij voorkeur een natuurbelevensmoment moet bieden. De postmoderne mens heeft behoefte aan een recreatiewoning of een 'boerderette', met natuurlijke elementen als een rieten kap, een voorgemaaid grasperkje, of een rustieke vijver. Hij recreëert door gebruik te maken van het golfslagbad of de golfbaan in de recreatiewoningwijk.

De *slutelbegrippen* van de postmoderne benadering zijn: subjectieve kwaliteitsbeleving, pluriforme wensen, individualisering, globalisering, exploitatie van de natuur, excellent vestigingsklimaat, belevensproductie vrijetijdsindustrie, 'doelbewuste processen van attractievorming', etc.

1.3 OVERHEIDSBELEID: "NATUUR VOOR MENSEN, MENSEN VOOR NATUUR"

De nota *Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur*⁶ laat zien dat het ecocratische denken nog steeds dominant is in het natuurbeleid van de overheid. Behaalde successen en problemen bij de realisatie van het beleid worden uitsluitend gemeten of geformuleerd in termen van biodiversiteit en areaal van de natuur. De nadruk in de nota op de internationale verantwoordelijkheid versterkt de *eenzijdigheid* van het beleid. Als ondertekenaar van bijvoorbeeld de Conventie inzake Biologische Diversiteit (1992), Pan-Europese Biologische en Landschapsdiversiteitsstrategie (1995) en de EU-Biodiversiteitsstrategie (1998) ziet de overheid zich gedwongen om prioriteit te geven aan het beschermen van het soortenrijkdom en de ecosystemen in Nederland.

Daarnaast lijkt het postmoderne denken langzamerhand voet te krijgen in het overheidsdenken over de natuur. Projectontwikkelaars en recreatieondernemers worden uitgenodigd om de samenleving 'een duidelijke meerwaarde' van de natuur te bieden. De nota stelt dat investeren in de natuur 'economisch slim' is omdat zo de kwaliteit van vestigingsplaatsen voor bedrijven en huishoudens wordt verhoogd. Bovendien is de natuur 'van groeiende economische betekenis' vanwege een toenemende vraag naar recreatie.⁷

Stelling 8: De overheid moet beter nadenken over de waarde van de natuur voor de mens.

Tegelijkertijd kan in de nota-NMMN een voorzichtige verandering in het denken over de natuur bespeurd worden, welke in belangrijke mate te danken is aan de uitkomsten van het rapport *Natuur als Leefomgeving*.⁸ Door middel van vragenlijsten heeft Intomart, in opdracht van het ministerie LNV, onderzocht waarom mensen de natuur waarderen, en welke natuur wordt gewaardeerd. Mensen blijken goed aan te voelen dat de natuur belangrijk is in het menselijk leven, maar formuleren deze waarde niet in ecologische of economische termen. Ze zoeken in de natuur een stille en rustige plek waar de hectiek van alledag niet doordringt en dat daardoor de mogelijkheid biedt tot ontspanning, tot rust komen, en frisse lucht opsnuiven. Het verblijven in de natuur vormt een welkome afleiding van de dagelijkse beslommingen. Juist het jachtige leven van de grote stad doet mensen verlangen naar stilte, rust, en confrontatie met de elementen. Ervaringen als 'spanning en avontuur beleven' en 'uitgedaagd worden' behoren tot de minder favoriete ervaringen in de natuur. Mensen willen wel meer wilde en ruige natuurgebieden maar definiëren 'wild en ruig' als natuur waar weinig te merken is van de hectiek van de bewoonde wereld en het werkende leven, niet als ondoordringbare wildernis.

De uitgesproken eenstemmigheid van de Nederlandse bevolking over de waarde van de natuur is echter nog niet is vertaald in concreet beleid, en gelukkig is de overheid zich hiervan bewust: 'het is frappant [sic] dat datgene wat mensen het meest naar de natuur trekt beleidsmatig het minst

⁶ Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag (2000).

⁷ *Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur. Nota Natuur, Bos en Landschap in de 21ste eeuw*. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Den Haag (2000), p.16-17.

⁸ Zie Reneman, D., M. Visser, E. Edelman en B. Mors, *Mensenwensen. De wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving*. Operatie Boomhut nr. 6. Den Haag: Ministerie van LNV (1999).

ontgonnen is'.⁹ De nota spreekt wel over het rekening houden met 'de belevingswaarde van het groen in de stad' maar legt niet uit wat de lezer hieronder moet verstaan. De nota spreekt ook over 'leefbaarheid', maar komt niet verder dan deze in korte kreten te definiëren als 'bereikbaar en toegankelijk', 'groener en krachtiger', 'stilte en duisternis'. Het gevaar bestaat dat de overheid uit het rapport-*Natuur als Leefomgeving* de conclusie trekt dat we alles kunnen doen met de natuur zolang de natuur maar bereikbaar, groen en rustig is. Deze conclusie zou weinig houvast bieden. Dat wil zeggen: Deze conclusie biedt geen garantie dat de alledaagse behoefte van mensen voor de natuur vorm krijgt in de concrete inrichting van de natuurlijke omgeving. Zolang de overheid de uitkomsten van het rapport-*Natuur als Leefomgeving* niet vertaald in het behouden en tot stand brengen van de natuur die de mens rust en geborgenheid biedt, wordt het draagvlakprobleem voor de natuur voortgezet.

---

⁹ *Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur. Nota Natuur, Bos en Landschap in de 21ste eeuw*. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Den Haag (2000), p.15.

2. TUSSEN OERNATUUR EN VERPRETPARKING

Zowel de romantische als de postmoderne benadering leveren problemen op bij het versterken van het maatschappelijk draagvlak voor de natuur. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat beide benaderingen een blinde vlek hebben voor de thuisfunctie die de natuur voor de mens vervult. Geen van de benaderingen erkent de alledaagse waardering en betrokkenheid van mensen bij natuur. Het romantische begrip van de natuur is blind voor de mogelijkheid dat mens en natuur in onderlinge harmonie kunnen samenleven en probeert de mens dan ook zo veel mogelijk buiten te sluiten. Het postmoderne begrip van de natuur vindt haar ultieme uitdrukking in de 'verpretparking' van de natuur, een praktijk die de aard van de natuur volledig uit het oog heeft verloren. In dit hoofdstuk wordt uiteengezet waarom de romantische en de postmoderne benadering niet geschikt zijn om het maatschappelijk draagvlak voor de natuur te versterken.

2.1 HET ROMANTISCHE DWAALBEGRIIP VAN DE NATUUR

Stelling 9: De romantische benadering van de natuur ontkent en ontmoedigt de verbondenheid tussen mens en natuur.

Oernatuur wordt per definitie niet door de mensen beleefd. Kwelders, duingebieden, en ondergestroomde uiterwaarden worden bewonderd van een afstand maar kunnen naar hun aard moeilijk betreden worden en vaak wordt de mens zelfs opzettelijk buitengesloten. Het is uitsluitend de wetenschapper die, toegerust met de nodige beschermende middelen, dergelijke gebieden mag 'beleven'; de natuur wordt in de romantische benadering gereduceerd tot de ervaringswereld van de ecologen, voor wie het ongestoorde ecosysteem werkelijk betekenis heeft. Echter, pas als de natuur betekenis heeft voor de mens komt betrokkenheid bij de natuur tot stand. En pas als er sprake is van betrokkenheid zal de mens de natuur respecteren en ervoor willen zorgen. Hoe waardevol ook, oernatuur is niet geschikt om de algemene verbondenheid met de natuur te versterken omdat ze de mens geen gelegenheid biedt om de natuur te ervaren.

Stelling 10: De verwetenschappelijking van het denken over natuur heeft de gewone burger van de natuur vervreemd.

De natuurwetenschappelijke benadering heeft een blinde vlek voor de directe belevingswaarde van de natuur. De kenmerkende aantrekkingskracht van de natuur is gebaseerd op het directe beroep dat natuurlijke fenomenen doen op de gemoedstoestand en het voorstellingsvermogen van de mens. Maar de natuurwetenschappelijke benadering heeft geen oog voor deze werkelijkheid. De wetenschapper onderzoekt en meet afstandelijk de eigenschappen van de natuur. Dergelijke activiteiten hebben geen betekenis voor de meerderheid van de bevolking, die van de natuur geniet zonder nieuwsgierig te zijn over de namen van soorten en de werking van ecosystemen.

Stelling 11: Mooie natuur is niet afhankelijk van areaal en biodiversiteit.

Tot slot moeten we ons afvragen of de mooiste natuur de natuur in de ecologische climaxsituatie is. Biodiversiteit kan een prachtige belevingswaarde hebben omdat de gevarieerde natuur er gezond uit ziet, maar het zou vreemd zijn de schoonheid van de natuur hiertoe te reduceren. De schoonheid van een eeuwenoude eik is niet in natuurwetenschappelijke termen te vangen en een korenveld, een rozentuin, een oude appelboom zijn voor mensen óók natuurschoon, niet zozeer omdat ze bijdragen aan de biodiversiteit maar omdat ze voor mensen onderdeel vormen van de vertrouwde leefomgeving.

Het genoegen en de verrukking dat de mens schept in de natuur is niet het resultaat van ecologische feitenkennis, maar veeleer van een gevoel in de natuur thuis te horen.

Stelling 12: Het ecocratische natuurbeleid van de overheid ondermijnt het maatschappelijk draagvlak voor de natuur omdat het de thuisfunctie van de natuur verwaarloost.

De dominantie van het oernatuur denken maakt dat de natuur in de leefomgeving van de mens genegeerd wordt. In de praktijk staat de aandacht voor de EHS en het Plan-Ooievaar in schril contrast met de zorg voor de natuur in de directe leefomgeving van de mens. Oernatuur is niet per definitie verwerpelijk en gebieden met waardevolle ecosystemen en biodiversiteit verdienen bescherming, maar in het natuurbeleid is het evenwicht in zoek. Het is overigens niet verwonderlijk dat het verband tussen natuur en ruimtelijke ordening in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening (2001) niet tot stand komt. De Ecologische Hoofdstructuur vindt geen aansluiting bij de ruimtelijke ordening die uitgaat van *het menselijk gebruik* van de ruimte, of dat nou in de vorm van een bedrijf, een woning, of een wandelpad is. Natuurbeleid dat pleit voor de uitbreiding van zeldzame natuur zonder aandacht te besteden aan de natuur in de leefomgeving zorgt voor een verschraling van het draagvlak voor natuur, omdat de al bestaande verbondenheid tussen mens en natuur niet vertaald wordt in de ruimtelijke ordening van Nederland.

Stelling 13: Biologen ('ecocraten') spelen een te dominante rol in het formuleren van het natuurbeleid.

De overheid en de NME hebben zich de afgelopen decennia teveel aangepast om een specifieke doelgroep te behagen, namelijk de 'esoterische kring van academisch gevormde (veld-)biologen'.¹⁰ De roep van de overheid voor 'natuurbewustzijn', 'verinnerlijking van het natuurbeleid', 'verantwoordelijkheid van de burger' en 'natuur in het hart van de samenleving', blijft een *farce* zolang de overheid zelf de maatschappelijke waarde van natuur niet onderkent. Natuurbescherming gaat de *hele* samenleving aan.

2.2 DE EENZIJDIGHEID VAN HET POSTMODERNISME

Stelling 14: De postmoderne benadering ontkent en ontmoedigt de verbondenheid tussen mens en natuur.

In de postmoderne benadering komt de natuur onder druk te staan. De natuur blijkt niet verenigbaar met de privé-wensen van het individu: een auto voor de deur, vliegvakanties, disco op het strand, een zwembad in de achtertuin, een golfbaan om de hoek, een indoor-skihal, en ga zo maar door. De natuur als optelsom van privé-wensen, ingericht met voor ieder wat wils, is allang geen natuur meer. Indien een steeds groter deel van de leefomgeving door de 'markt van de vrije tijd' in beslag wordt genomen zal het draagvlak voor de natuur ondermijnd worden. De mens die niet meer direct in aanraking komt met de natuur zal de natuur gemakkelijk vergeten.

Het economisch begrippenkader, dat zo kenmerkend is voor de postmoderne benadering, kan de vertrouwde relatie van de mens met de natuur niet vatten. Net zoals 'het gezin' en 'de gemeenschap' heeft de natuur een waardedimensie die niet uitgedrukt kan worden in economisch nut. De belevenis

¹⁰ Deze treffende beschrijving komt uit H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Amsterdam (1995), p.247.

van de natuur wordt dan ook geweld aangedaan als ze gereduceerd wordt tot een optelsom van individuele nutsbelevens. Zich verbonden voelen met de natuur kenmerkt zich dan ook niet door de calculatieve instelling 'voor wat hoort wat'. Deze verbondenheid is veeleer een doel op zich, en is het logische resultaat van het direct ervaren van de natuur.

Stelling 15: De overheid moet niet de 'vrijtijdsindustrie' stimuleren, maar in plaats daarvan de thuisfunctie van de natuur garanderen.

De postmoderne beschrijving van het menselijk bestaan is eenzijdig. In het dagelijks leven is het individu niet autonoom en zelfbepalend. Een individu kan zichzelf niet begrijpen los van de sociale en culturele structuur waarin hij is opgegroeid en waarbinnen hij leeft. De eenzijdige gerichtheid op de haastige en vooruitstrevende kant van het menselijk leven kan uitmonden in een verstoorde gemoedstoestand welke wordt gekenmerkt door angst, vertwijfeling, verveling, en door de afwezigheid van de prikkel en interesse in het leven. Deze gemoedstoestand *hindert* de mens in zijn ontwikkeling. De mens kan niet overleven zonder een elementair gevoel van geborgenheid. Alleen vanuit een vertrouwen in de wereld in het algemeen kan het individu het nieuwe en het vreemde succesvol tegemoet treden.

Het behoort tot de basisbehoeftes van de mens om zijn omgeving als betekenisvol te ervaren, en een goede inrichting van de natuur kan hieraan bijdragen. Juist in onze moderne samenleving is de mens naarstig op zoek naar iets wat hem raakt, naar de diepgaande belevens, naar de ervaring van het 'authentieke' leven. Deze belevens is als een adempauze, als het even weg zijn uit de dagelijkse wereld met zorgen en beslommeringen. Om een dergelijke belevens mogelijk te maken voor de burger, dienen de overheid en de natuurbescherming de thuisfunctie van de natuur te garanderen. Zo zal de mens steeds beter leren beseffen hoe waardevol de natuur voor hem is.

3. DE HUMANISERING VAN DE NATUUR

Stelling 16: De overheid en de natuurbescherming hebben een nieuwe benadering over de natuur nodig.

Het ontbreekt zowel de natuurbescherming als de overheid aan een eigen taal waarmee de maatschappelijke waarde van de natuur onder woorden wordt gebracht. Dit is in de eerste plaats een probleem voor de natuurbescherming omdat, zolang ze niet uit kan leggen waarom de natuur waardevol is voor de mens, het moeilijk zal zijn om te pleiten voor meer natuur. Hoewel de burger, blijkens het rapport- *Natuur in de Leefomgeving*,¹¹ wel aanvoelt dat hij de natuur nodig heeft, wordt hij niet in zijn standpunt erkend. Als de natuurbescherming erin slaagt de waarde van de natuur voor de mens uit te leggen, dan zijn ze in staat vele burgers voor meer natuur en voor zeldzame natuur te winnen.

Het ontbreken van een eigen taal dat de maatschappelijke waarde van de natuur tot uiting brengt is ook een probleem voor de overheid. Want zolang de overheid niet onder woorden kan brengen waarom de burger zich verantwoordelijk zou moeten voelen voor de natuur, blijft de roep om 'medeverantwoordelijkheid' en 'verinnerlijking van het natuurbeleid' schoolmeesterethiek (bevelen zonder uitleg), en een dergelijke ethiek past niet in een geïndividualiseerde samenleving. Bovendien blijft het onduidelijk wat de overheid zelf kan doen om de betrokkenheid van de burger bij de natuur te stimuleren. Zolang niet uitgedacht wordt hoe de natuur eruit ziet die de burger rust en geborgenheid biedt, blijft de kans onbenut om door de ruimtelijke inrichting van de natuurlijke omgeving het verantwoordelijkheidsgevoel van de burger te bevorderen.

Dit hoofdstuk hoopt zowel de natuurbescherming, de overheid, als de natuur- en milieueducatie tegemoet te komen door een begrippenkader te presenteren waarmee de waarde van de natuur voor de mens tot uitdrukking komt. Het begrippenkader leent concepten uit de klassieke studie van de mens, de *humaniora*, en put in de eerste plaats haar inspiratie uit het gedachtegoed van de Duitse fenomenoloog Otto Friedrich Bollnow (1903-1991).

3.1 DE LEEFOMGEVING

Het begrip 'leefomgeving' impliceert dat de mens zich altijd op een bepaalde manier tot de ruimtelijke omgeving verhoudt.¹² Een beschrijving van de leefomgeving is een beschrijving van de menselijke *beleving* van de ruimtelijke omgeving. Zo kan de mens een bos als rustgevend, een landschap als vredig, en de kust als verfrissend ervaren. De beleving kan ook negatief zijn, een onbekende en chaotische stad kan een toestand van vervreemding of beangstiging teweeg brengen. Deze ervaringen zijn intuïtief. De leefomgeving wordt gevormd door dat wat direct verschijnt aan de mens, zonder tussenkomst van rationele processen. We ervaren een plek in de natuur waar we ons thuis voelen *onmiddellijk* als rustgevend, dit is voor ons een waarheid waar we zonder argumenten van overtuigd zijn.

Geen enkele concrete ruimte is neutraal voor de mens. In het dagelijks leven wordt de mens altijd in meer of mindere mate *gehinderd of gedragen* door de ruimtelijke omgeving. Dit verband tussen mens en omgeving gaat dieper dan de mogelijkheden en obstakels die de omgeving de mens biedt, zoals paden om zich voort te bewegen of water om in te zwemmen. De omgeving van de mens dient in dit opzicht een praktisch nut, bijvoorbeeld verplaatsing of lichaamsbeweging, en de mens gebruikt zijn omgeving voor een doel dat los staat van de omgeving zelf. Het begrip leefomgeving beschrijft echter

¹¹ Reneman, D., M. Visser, E. Edelman en B. Mors, *Mensenwensen. De wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving*. Operatie Boomhut nr. 6. Den Haag: Ministerie van LNV (1999).

¹² Het begrip leefomgeving is een vrije vertaling van het Duitse *Lebenswelt*. We hebben voor het begrip 'leefomgeving' in plaats van 'leefwereld' gekozen omdat we denken dat leefomgeving concreter is. Deze keuze heeft het risico dat de oorspronkelijke betekenis van het begrip *Lebenswelt* enigszins teniet wordt gedaan omdat in het huidige gebruik 'leefomgeving' soms *ieder* gebied lijkt te duiden, hoe armzalig ook, zolang er maar geleefd wordt door mensen.

niet het praktisch nut dat de omgeving de mens biedt, maar het verband tussen de aard van de omgeving en de *gemoedstoestand* van de mens.

Het voorstellingsvermogen, geheugen en de gemoedstoestand van de mens bepalen mede hoe een gebied beleefd wordt. De leefomgeving is echter geen een puur persoonlijk of subjectief gegeven, dat wil zeggen volkomen gekleurd door de willekeurige emoties, vooroordelen of herinneringen van het individu. De omgeving raakt de mens op een dieper niveau dan het niveau van individuele vooroordelen en herinneringen. Dezelfde ervaring van een bepaald gebied is toegankelijk voor *iedere* mens, zodra deze ervoor open staat. Iemand die weet hoe het voelt om over een strand te lopen deelt deze ervaring met andere mensen die het strand bezoeken. Een boer die zich thuis voelt op zijn land deelt deze ervaring met andere boeren. Een leefomgeving kan, met andere woorden, mensen verenigen en vormt daardoor een basis voor samenhang.

Stelling 17: In een goede leefomgeving zal de mens zich verantwoordelijk voelen voor de dingen om hem heen.

Een leefomgeving is een plek die de mens een leefbare omgeving biedt. Een leefomgeving is dus niet simpelweg een plek waar mensen wonen. Niet iedere omgeving is leefbaar, dat wil zeggen niet iedere omgeving steunt de mens in zijn ontwikkeling. In een goede leefomgeving voelt de mens zich al snel op zijn gemak. Een goede leefomgeving maakt dat de mens zich er al snel *thuis voelt*. Daarmee nodigt een goede leefomgeving de mens uit er waarlijk te wonen, zich er zijn thuis te maken en met deze plek te 'verwortelen'. De mens die zich door de ruimtelijke omgeving gedragen voelt zorgt graag voor zijn omgeving.

Stelling 18: Een goede leefomgeving biedt de mens geborgenheid.

Het begrip leefomgeving beschrijft een fenomeen dat niet door het natuurwetenschappelijk begrippenkader onder woorden kan worden gebracht. We kunnen de leefomgeving van de mens niet beschrijven door middel van cijfers en formules: Net zoals vijf minuten wachten voor de tandarts een uur kan lijken en een week vakantie veel sneller voorbij gaat, is ook onze *beleving* van de omgeving niet objectief meetbaar. De natuurwetenschapper abstraheert van de direct beleefde leefomgeving van de mens, hij moet zijn omgeving eerst meten voordat hij vindt wat hij zoekt. Vervolgens kan hij in aantallen en oppervlakte de criteria voor een goede wetenschappelijke, bijvoorbeeld ecologische, omgeving vaststellen. Er zijn echter geen pasklare methodes die verzekeren dat een goede leefomgeving tot stand komt, en geen absolute meetcriteria waarmee beoordeeld kan worden of een goede leefomgeving tot stand is gekomen. Maar de mens kan wel degelijk een gevoelig oog voor de leefomgeving ontwikkelen en de eerste vraag die hij zich daarbij moet stellen is hoe het is om een omgeving *te beleven*. De kenmerkende ervaring van een goede leefomgeving is de ervaring van geborgenheid, en geborgenheid komt tot stand als de mens zich kan oriënteren in en identificeren met zijn ruimtelijke omgeving.

3.2 DE GEBORGENHEID VAN DE NATUUR

Stelling 19: Een veilige en beschermde omgeving behoort tot de basisbehoeftes van de mens.

De kern van het begrip geborgenheid is een vertrouwen in de zinvolle gerichtheid in het leven.¹³ De basis van een gevoel van geborgenheid ligt in de veilige en beschermde omgeving waarin het kind opgroeit en zichzelf ontwikkelt. De geborgenheid begint bij het basale en tegelijkertijd essentiële vertrouwen van het kind in zijn naaste omgeving. De vertrouwde situatie van het gezin biedt het kind de kans zelfstandig te worden. De geborgenheid blijft een essentiële voorwaarde voor de ontplooiing

¹³ Bollnow, O.F., *Nieuwe Geborgenheid*. Utrecht (1968).

van de mens, het is de vruchtbare gemoedstoestand die de mens in staat stelt om constructief om te gaan met veranderingen in zijn leven. Het is aan de volwassene om zijn vertrouwen in het leven en de wereld om hem heen zelf te blijven cultiveren.

Juist in het (post)moderne leven dreigt de menselijke behoefte voor geborgenheid over het hoofd te worden gezien. Het hectische moderne leven staat vol van existentiële beslissingen. Keuzes die vroeger vanzelfsprekend waren, zoals waar te wonen, met wie te trouwen, welke baan uit te oefenen, zijn nu aan het individu zelf. Om te voorkomen dat deze levensstijl, die door velen als bevrijdend ervaren wordt, niet onttaart in onzekerheid, eenzaamheid en radeloosheid, dienen we aandacht te blijven houden voor de geborgen kant van het bestaan. De mens heeft een beschermende en dragende omgeving nodig om zich te kunnen handhaven in het jachtige en uitdagende moderne leven.

Stelling 20: De natuur biedt de mens geborgenheid.

De beschermende en dragende omgeving omvat niet alleen de sociale omgeving van het individu, bijvoorbeeld het gezin of de vriendenkring. Ook de natuur is essentieel voor het gevoel van geborgenheid. De natuur biedt de mens een plek om tot zichzelf te komen en om het vertrouwen in de wereld en in het leven in het algemeen te herwinnen of bevestigen. De natuur vormt een werkelijkheid dat boven de mens uitstijgt en waar hij tegelijkertijd mee verbonden is. De planten en dieren in de natuur komen teer en breekbaar over maar blijken een stille kracht te bezitten waardoor ze uit zichzelf tot herstel kunnen komen. Natuur past goed in de leefomgeving, gedefinieerd als een plek waar de mens zich geborgen voelt. Het besef van de kracht van de natuur geeft de mens een dragende zekerheid.

Met de levende planten en dieren biedt de natuur de mens ook ritmes waarmee we ons verbonden voelen en die we nodig hebben: de seizoensritmes, het ritme van dag en nacht. Deze ritmes zijn zekerheden die het leven structuur geven, maar die niet door de mens zelf worden vastgesteld. Wederom vormen ook de natuurlijke ritmes een dragende werkelijkheid waar de mens zich op leert te verlaten. In de natuur ervaren we dat we deel zijn van een groter geheel, en worden zo herinnerd aan dat wat meer en eerder is dan al onze dagelijkse beslommeringen.

Stelling 21: Natuur in de leefomgeving van de mens brengt verbondenheid tot stand.

De natuur is waardevol voor de mens. Niet alleen is de mens afhankelijk van de natuur voor zijn eerste levensbehoeften: schone lucht, schoon water, gezonde voedingsmiddelen. De menselijke afhankelijkheid van de natuur gaat veel verder: de mens heeft de natuur nodig om tot volle ontplooiing te komen. De natuur stelt de mens niet alleen in staat te overleven, maar juist ook om goed te leven, te leven naar zijn ware aard en mogelijkheden. Zelfs de mens die zich het best thuis voelt in de grote stad heeft af en toe de behoefte de rust, schoonheid en geborgenheid van de natuur te beleven. Natuur in de leefomgeving van de mens betekent dat de mens dagelijks in contact komt met de natuur en zich in de natuur gaat thuis voelen. Natuur in de leefomgeving van de mens brengt verbondenheid tot stand.

3.3 DE INRICHTING VAN DE NATUUR

De geborgen natuur is de natuur waar de mens zich thuis voelt, en dit betekent vóór alles dat de natuur niet bedreigend is voor de mens. De mens die is opgegroeid in een weidelandschap voelt zich daar geborgen, terwijl de mens die in een heuvellandschap woont het weidelandschap wellicht als desoriënterend ervaart. Verschillende situaties vereisen dus verschillende oplossingen, maar we kunnen wel degelijk algemene richtlijnen vaststellen. De natuur waar de mens zich geborgen voelt is de natuur waar oriëntatie en identificatie als vanzelfsprekend tot stand komt.¹⁴

¹⁴ De onderstaande analyse van de belevenis van de ruimte aan de hand van de begrippen oriëntatie en identificatie is grotendeels gebaseerd op C. Norberg-Schulz, *The Concept of Dwelling. On the way to figurative architecture*. New York (1984).

3.3.1 ORIËNTATIE

Stelling 22: In een goede leefomgeving kan de mens zich als vanzelfsprekend oriënteren.

Zodra de mens in de ruimte wordt gedacht zijn verschillende middelpunten voorgegeven waarop de mens zich oriënteert. De natuurlijk aanwezige, dus niet kunstmatige, oriëntatiepunten in de ruimte zijn de plekken waar de mens zich gewoon is op te houden. Het meest voor de hand liggende middelpunt is het huis waar de mens woont. Het huis is het centrum van de leefomgeving van de mens en vormt het natuurlijke rustpunt van waaruit de mens vertrekt om zijn werk te verrichten en waartoe de mens terugkeert als zijn doel volbracht is. In de natuur vormt bijvoorbeeld een mooi uitzichtpunt, de top van een heuvel, een zwemvijver of schaatsput, of de luwte in een bos een natuurlijk middelpunt waar de wandelaar zich op oriënteert.

Het middelpunt brengt orde aan in de leefomgeving van het individu. Om te leven heeft de mens afmetingen en perspectieven nodig en het middelpunt helpt de ruimte te organiseren zodat hij zich vrij kan bewegen. Het middelpunt draagt bij aan de overzichtelijkheid van de ruimtelijke omgeving, en daarmee aan de zekerheid waarmee de mens zich door zijn omgeving beweegt. Bewust of onbewust *verwacht* de mens zelfs vaak dat zijn omgeving een middelpunt heeft. Je zou kunnen zeggen dat het in de aard van de mens ligt om zich in zijn handelen ergens op te oriënteren, en ergens te arriveren.

De mens komt intuïtief tot stilstand in een natuurlijk middelpunt. Het goede middelpunt werkt als een uitnodiging voor de mens om zich op te houden en tot rust te komen. Juist als de mens even pauzeert komt hij sterker in aanraking met zijn omgeving. Opeens beseft hij hoe stil de omgeving is en ziet hij dat bomen hun bladeren gaan verliezen of dat de bloesem begint. De ervaring van het middelpunt blijft meestal sterker in het geheugen dan de rest van de wandeling, en dit betekent een sterkere internalisering van de ervaring. De mens neemt het beeld van het middelpunt 'mee naar huis' en kan zich weken later nog goed herinneren hoe de ervaring was.

Stelling 23: De mens moet kunnen communiceren met de natuurlijke omgeving.

Een natuurlijk middelpunt is essentieel voor de oriëntatie van de mens in de ruimte. Een natuurlijk middelpunt beantwoordt aan het vermogen van de mens om te kunnen *communiceren* met het landschap. Communicatie met de natuurlijke omgeving wordt vergemakkelijkt als de omgeving afgegrensd is. De afgrenzing dient zo natuurlijk mogelijk te zijn, dat wil zeggen, afgrenzingen moeten passen in de voorgegeven vormgeving van het landschap. In plaats van het kunstmatig en willekeurig plaatsen van een hek of het abrupt afsnijden van de natuur door een autoweg, dienen de verschillende leefomgevingen van de mens een natuurlijke eenheid te vormen met het grotere geheel en ten tegelijkertijd goed van elkaar te onderscheiden zijn.

Middelpunt, afgrenzing en orde dragen allen bij aan de logica van de omgeving. De verwarring, frustratie, of zelfs paniek die ontstaat bij de weg kwijtraken staat tegenover de tevredenheid van het moeiteloos wandelen en de voldoening zelf de weg te vinden omdat de omgeving logisch in elkaar zit. De goede inrichting van de natuur volstaat met een minimum aan wegbewijzing omdat bordjes niet bijdragen aan de directe ervaring van de natuur, maar kunstmatig zijn. Bordjes zijn nodig zodra de mens niet meer thuis is in het landschap.

3.3.2 IDENTIFICATIE

Stelling 24: De natuur moet een thuisfunctie vervullen voor de mens.

Oriëntatie vergemakkelijkt de identificatie van de mens met de ruimtelijke omgeving. Identificatie betekent dat de mens zijn omgeving als betekenisvol ervaart en zich met zijn omgeving vereenzelvigd. Een goed voorbeeld dat duidelijk maakt wat met identificatie wordt bedoeld, is een thuis voor de

mens. Het huis vormt, zoals hierboven beschreven, een natuurlijk rustpunt voor de mens en is het middelpunt waardoor de mens zich in de ruimte oriënteert. Het huis is de concrete plek waar de mens zijn 'thuis' heeft gesticht. Een thuis is de ruimte waar de mens zich geborgen voelt en die tegelijkertijd concreet is aan te wijzen. Het is de belichaming van de plek waar de mens aan toebehoort en die hem dierbaar is.

Het gevaar met het concept thuisfunctie is dat het woord 'thuis' associaties oproept met het exclusieve privé-domein van de mens waaruit 'de ander' wordt buitengesloten. Een natuurgebied daarentegen behoort veeleer tot het publieke domein van de gemeenschap en dient voor iedereen toegankelijk te zijn. De thuisfunctie refereert echter *niet* aan de tegenstelling tussen privé en publiek, maar aan de tegenstelling tussen vertrouwdheid en vervreemding.

Identificatie met een concrete plek in de ruimte is van wezenlijk belang voor de mens. Het kwijtraken van een thuis is dan ook ingrijpend. Ervaring met de talrijke ontheemde vluchtelingen tonen aan dat een thuis *meer* is dan een veilige ruimtelijke omgeving waar de mens in zijn eerste levensbehoeftes kan voorzien. Een thuis vormt als het ware onderdeel van de identiteit van de mens en het draagt de mens in zijn bestaan. Bij het wegvallen ervan ontstaat een leegte die niet volledig gevuld kan worden met financiële tegemoetkoming of provisorische oplossingen.

Het is aan de mens zelf om de betekenisvolle relatie met de ruimtelijke omgeving tot stand te brengen, en dat kost tijd en inspanning. Een huis is pas een thuis als de mens er woont in de waarlijke zin van het woord. Door dagelijks gebruik en verzorging van het huis ontstaat een proces van gewenning dat leidt tot vertrouwdheid. Echt wonen is dan ook van geheel andere aard dan een hotelkamer gebruiken. Tegenover de anonimiteit en vrijblijvendheid van het gebruik van de hotelkamer staat de verworteling met de plek waar de mens zich voor langere termijn vestigt en waaraan hij zichzelf bindt.

Stelling 25: De bestaande natuur in de leefomgeving van de mens is heilig. Als de burgers aangeven dat een stukje natuur voor hen een thuisfunctie vervult, dan mag de overheid daar niet aankomen.

Identificatie van de mens met de natuurlijke omgeving kost tijd. Identificatie komt niet *ad hoc* tot stand maar veronderstelt een proces van gewenning en vertrouwd worden. Dit betekent dat de natuurlijke omgeving met oog op de lange termijn moet worden ingericht, en dat reeds bestaande natuur haar karakter moet behouden. In het natuurbeleid moet behoudend worden omgesprongen met herindeling van de ruimte. Continuïteit is essentieel. Net zoals mensen gehecht raken aan het huis waar ze in wonen, raken ze ook gehecht aan de natuur: het wandelpad om het dorp, de oude boom voor het huis, iedere natuur waar de mens graag en vaak komt.

De mens kan zich in een gebied oriënteren zonder zich er thuis te voelen en omgekeerd, maar de mens voelt zich pas echt verbonden met zijn omgeving als de beide functies, oriëntatie en identificatie, volledig ontwikkeld zijn. Ruimtelijke ordening die de thuisfunctie van de natuur respecteert steunt de mens in zijn zorg en verantwoordelijkheid voor de natuurlijke omgeving.

3.4 HET WANDELPAD

Stelling 26: Het wandelpad brengt verbondenheid tussen mens en natuur tot stand.

Aan de hand van de tegenstelling tussen vertrouwdheid en vervreemding is goed uit te leggen hoe de natuur een thuisfunctie vervult voor de mens, terwijl andersoortig ruimtelijk gebruik deze functie niet vervult. In termen van de beleefde ruimte bestaat er een wezenlijk verschil tussen het wandelpad en de snelweg. Het stratennet heeft een toenemende autonomie of zelfstandigheid verkregen. Op de snelweg begeeft de mens zich in een onpersoonlijke ruimte die nauwelijks nog betrekking heeft op het huis of het menselijk midden. De mens verwerft hierdoor anonimiteit, en de omgeving verliest zijn eigen karakter en betekenis voor de mens. De ruimte verwordt tot een wiskundige grootheid, slechts

de in kilometers meetbare afstand is nog belangrijk. De straat is geen plek om te verblijven en de mens is immer gehaast. En hoewel er sprake is van enige solidariteit tussen de weggebruikers verhuult de vriendelijkheid en oplettendheid een fundamentele anonimiteit. Het contact blijft vluchtig en er komt geen waarlijk gemeenschapsgevoel tot stand.

Het wandelpad daarentegen nodigt uit tot 'onthaasting'. De wandelaar heeft geen doel buiten het wandelen zelf en komt zo tot rust. Het wandelen heeft een herwaardering van de harmonieuze relatie met de natuurlijke omgeving tot gevolg. De verhouding tussen de mens en zijn omgeving 'verjongt' zich omdat de mens wordt herinnerd aan een werkelijkheid die boven hem uitstijgt en waar hij tegelijkertijd mee verbonden is. In tegenstelling tot de autobestuurder is voor de wandelaar de beleving van het landschap en de natuurlijke omgeving direct. De wandelaar past zich vanzelfsprekend aan de natuurlijke vormen van het landschap aan. De wandelaar voelt zich verbonden met het landschap, en hoe vaker het wandelpad betreden wordt hoe meer het landschap een thuis wordt voor de mens.

4. HET BELANG VAN NATUUR- EN MILIEUEDUCATIE ALS ETHISCHE VORMING

Stelling 27: De regelethiek van de overheid heeft ernstige beperkingen.

De natuurbescherming en de overheid beseffen steeds beter dat er gewerkt moet worden aan het maatschappelijk draagvlak voor de natuur. De burger dient zelf zijn verantwoordelijkheid te nemen ten opzichte van de natuur en het milieu. Deze opvatting past goed in een geïndividualiseerde samenleving, waarin eigen verantwoordelijkheid wordt verkozen boven volgzzaam doen wat de autoriteiten zeggen.

De nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de burger is het gevolg van het inzicht in de beperkingen van de regelethiek, dat wil zeggen, het afdwingen van milieuvriendelijk gedrag door een stelsel van ge- en verboden en financiële prikkels. Ten eerste blijkt de regelethiek een beperkte effectiviteit te hebben: het blijft in het eigenbelang van de mens de regels te ontduiken, en dergelijk gedrag maakt het noodzakelijk van bovenaf de burger te controleren. Een exponentiële groei aan regelgeving is het gevolg. Ten tweede lopen regels achter technologische ontwikkelingen aan. De techniek stelt de mens steeds beter in staat de natuur te exploiteren en nieuw beleid wordt pas achteraf gevormd als blijkt dat bepaalde handelingen schadelijk zijn. Ten derde geeft de regelethiek slechts negatieve impulsen: de burger moet de auto laten staan, moet zijn afval scheiden, moet energie besparen en ga zo maar door. Dergelijk beleid stelt grenzen aan het gedrag van mensen, maar geeft geen positieve impuls: het legt niet waarom de mensen beter voor het milieu moeten zorgen, los van juridische straf of financiële beloning. Dergelijk beleid herinnert de mens er niet aan wat waardevol is aan de natuur. Tot slot nogmaals het fundamentele nadeel van de regelethiek: de onvrijheid. De mens gedraagt zich netjes tegenover de natuur niet vanuit eigen overtuiging, maar omdat het 'moet' van de overheid.

Stelling 28: Mede vanwege de beperkingen van de regelethiek is natuur- en milieueducatie als ethische vorming onmisbaar.

Het primaire doel van het natuurbeleid, de burger leren zich verantwoordelijk te voelen voor de natuur, is uit het oog verloren. Het geven van de hoogste prioriteit aan de ethische vorming van de mens betekent niet dat we de milieuwetgeving kunnen afschaffen, maar betekent wel dat educatie de volle aandacht krijgt die het verdient. De natuur *kan niet zonder* natuur- en milieueducatie als ethische vorming, daarvoor zijn de beperkingen van de regelethiek te groot.

Stelling 29: Natuur- en milieueducatie moet zich richten op de ethische vorming van de mens.

In hoofdstuk twee hebben we gekeken hoe de natuur de mens tegemoet komt. De mens leert zich verbonden te voelen met de natuur als de natuur zo ingericht wordt dat ze geborgenheid biedt, dat wil zeggen dat de mens zich in de natuur oriënteren en zich ermee kan identificeren. In dit hoofdstuk kijken we naar de eigenschappen van de mens die de natuur tegemoet komen. Hiermee komt in dit hoofdstuk de opdracht voor natuur- en milieueducatie het scherpst in beeld. Ethische vorming betekent dat de mens zijn eigen verantwoordelijkheid leert nemen voor de natuurlijke omgeving. Deze vorming van de mens is duurzaam: het is gebaseerd op de veronderstelling dat de mens die gewend is zijn begeertes in toom te houden, die verstandige keuzes maakt en die ervan overtuigd is dat de natuur zijn eerbied en liefde verdient een sterke continuïteit in milieuvriendelijk handelen laat zien. De verantwoordelijke mens maakt goede keuzes ongeacht veranderingen in regelgeving of veranderingen op technologisch en economisch gebied. *Ethische vorming is de beste manier om het draagvlak voor de natuur te versterken.*

Deze woorden klinken mooi, maar educatie als ethische vorming is niet zonder problemen. In de eerste plaats doet de meetbaarheid vorming al snel ter discussie staan. Het rendement van vorming is

niet direct aantoonbaar. De onderstaande waarden, zelfbeheersing, verstandigheid, en liefde, kunnen naar hun aard niet gekwantificeerd worden en dit maakt het lastig om een 'pasklaar product of 'vastbaar resultaat' afleveren. Bovendien is vorming een geleidelijk proces. Leerlingen veranderen niet van de ene op de andere dag in verantwoordelijke burgers. Tot slot zijn in de praktijk verschillende personen in meer of mindere mate gevoelig voor leren voor duurzaamheid, afhankelijk van de waarden die ze van thuis meekrijgen en van de ruimtelijke omgeving, stad of platteland, waar ze in opgroeien.

In de tweede plaats is een mogelijk bezwaar tegen vorming het gevaar voor 'indoctrinatie', dat wil zeggen, vorming zou betekenen dat subjectieve waarden onder druk opgedrongen worden. De onderstaande waarden, zelfbeheersing, verstandigheid en liefde, kunnen echter per definitie niet opgelegd en afgedwongen worden: waarlijke liefde voor de natuur komt niet tot stand onder dreigementen. In plaats daarvan is ethische vorming gericht op een intern vormingsproces. De leerling kan alleen *zelf* tot het besef te komen dat de natuur zorg en respect verdient. De leraar kan hem daar slechts bij helpen door de juiste vragen te stellen en met leerlingen de natuur te beleven.

Natuur- en milieueducatie als ethische vorming heeft tot doel het aanleren van bepaalde goede karaktereigenschappen (ook wel deugden of waarden genoemd) met betrekking tot de natuur. Het wetenschapsveld dat nadenkt over de inhoud van waarden en deugden heet de ethiek. Ethiek is de praktische filosofie die handelt over wat goed en slecht is. Ethiek is een *praktische* filosofie omdat de ethicus nadenkt over hoe de mens moet *handelen*. De theoretische basis van de ethische vorming van de mens is te vinden in de klassieke traditie waarvan de hoofddenkers zijn: Plato, Aristoteles, Cicero, Augustinus en Thomas van Aquino.

4.1 DE KLASSIEKE DEUGDENETHIEK

Stelling 30: Het doel waar iedere mens naar streeft is het levensgeluk.

De ethische vorming van de mens bestaat uit het cultiveren van goede karaktereigenschappen. Deze goede karaktereigenschappen, zoals verstandigheid en zelfbeheersing, worden ook wel deugden genoemd. Volgens de klassieke traditie is een goed karakter, hoe gek het ook mag klinken, géén doel op zich. Het doel van karaktervorming is ook niet dat de natuur er beter van wordt, al is het uiteraard goed voor de natuur als de mens zijn consumptiedrift beheerst, verstandige keuzes maakt, en liefdevol omgaat met zijn natuurlijke omgeving. Het ultieme doel van karaktervorming is het levensgeluk (in het Grieks *eudaimonia*) van de mens zelf: Dáár streeft de mens naar, dat is zijn hoogste doel.

De mens die 'het goede leven' leeft wordt gekenmerkt door een innerlijke evenwichtigheid en door harmonieuze relaties met zijn sociale en natuurlijke omgeving. Omgekeerd leidt de mens die zich niet inspannt om het goede te doen een ongelukkig leven. Als de mens zichzelf niet probeert te beheersen, als hij er niet naar streeft om verstandige keuzes te maken, als hij geen eerbied en liefde heeft voor zijn omgeving, dan is hij een persoon gekenmerkt door hebzucht, hoogmoed, onverschilligheid en liefdeloosheid: zo kan hij zelf niet gelukkig zijn. Bijkomend gevolg is een verstoring van de relaties met de mensen en natuur om hem heen: ruzie, geweld, vervuiling, verspilling, vandalisme, en ga zo maar door.

Om een goed leven te leiden moet de mens goede gewoontes aanleren en *zelf* weten en doen wat goed voor hem is. Volgens de klassieke traditie heeft mens het in zich om goede eigenschappen aan te leren, maar is het niet zo dat de mens vanaf de geboorte moreel juist handelt. Goede eigenschappen vragen gedurende het hele leven om zorg en aandacht, moeite en inspanning. De mens is niet gelukkig als gevolg van één keer goed handelen, maar vindt zijn geluk in de *uitoefening* van de deugd. De mens wordt geholpen het goede leven te leiden door de vorming die hij ontvangt van zijn ouders, zijn vriendenkring, zijn school, enzovoort. Natuur- en milieueducatie dient een soortgelijk doel, namelijk de mens helpen goede eigenschappen aan te leren ten opzichte van de natuur en het milieu.

De klassieke traditie onderscheid vier 'kardinale' eigenschappen, karaktereigenschappen waar het in het leven om draait: de verstandigheid, de rechtvaardigheid, de zelfbeheersing en de moed. Hiervan wordt in dit hoofdstuk de zelfbeheersing en de verstandigheid besproken, de goede eigenschappen van de mens waarvan wij denken dat ze het meest relevant zijn voor de natuur- en milieueducatie, omdat ze de voorwaarden vormen voor het versterken van de verbondenheid tussen mens en natuur. Dit geldt ook voor de deugd die pas later in de traditie onderscheiden is: de liefde. Zonder zelfbeheersing, verstandigheid, en liefde kan verbondenheid met de natuur niet tot stand komen.

4.2 ZELFBEHEERSING

Stelling 31: Zelfbeheersing is de meest belangrijke karaktereigenschap die de mens moet bezitten voor een gelukkig leven.

De zelfbeheersing wordt in de klassieke traditie¹⁵ als de basisdeugd van de mens beschouwd. Zonder zelfbeheersing is de mens niet in staat om rechtvaardig te handelen, verstandige keuzes te maken, of om open te staan voor het goede in andere mensen. Zelfbeheersing is ook de meest belangrijke eigenschap die de mens moet aanleren om in harmonie met de natuur te leven. Maar wat betekent zelfbeheersing precies, en hoe verkrijgt de mens deze eigenschap?

Om de aard van deze goede eigenschap te begrijpen moeten we stilstaan bij de psychologie van de mens. De oude Grieken gingen ervan uit dat de ziel van de mens bestaat uit drie delen: de rede (in het Grieks *nous* of *logistikon*), de vurigheid (in het Grieks *thumos*) en de begerigheid (in het Grieks *epithumia*). Zelfbeheersing heeft betrekking op het begeerlijke gedeelte van de ziel. De begeertes van de mens hebben drie kenmerken. Ten eerste vormen de begeertes dat gedeelte van de ziel dat het meest hecht met het lichaam is verbonden. De mens begeert eten en drinken, slaap, seks en materiële goederen omdat zijn lichaam dat nodig heeft. Het tweede kenmerk van de begeertes is dat ze amoreel zijn, dat wil zeggen, ze zijn niet inherent goed of slecht. Ze onderscheiden de mens ook niet van andere levende wezens; dieren en planten begeren ook voedsel en dergelijke. Het derde kenmerk van de begeertes is dat ze oneindig zijn. Iedere dag opnieuw wekt het lichaam weer de begeerte op voor eten, drinken, slaap en seks.

Stelling 32: De mens leert zelfbeheerst te zijn door te oefenen.

De onthouding of vervulling van de begeerte roept gevoelens van pijn of genot op. Zelfbeheersing betekent dat de mens een goede houding, oftewel dispositie, heeft ten opzichte van deze gevoelens. Hiertoe moeten de begeertes gedisciplineerd worden, en dit is het resultaat van een proces van *gewinning*. Zelfbeheersing eist van de mens dat hij voortdurend *oefent*: Zelfbeheersing komt tot stand door in de praktijk zelfbeheerst te handelen (in het Grieks *praxis*). Iedere keer dat de mens een buitensporige begeerte overwint, wordt deze begeerte verzwakt. Daarnaast helpt het uitstellen van lichamelijk genot de mens vaak al in te zien hoe relatief onbelangrijk de bevrediging van de begeerte is. Al oefenende disciplineert de mens zichzelf en verkrijgt hij de goede eigenschap van zelfbeheersing.

De leraar dient discipline en regelmaat te bieden om zo de leerling te ondersteunen in het cultiveren van zelfbeheersing. Het proces van gewinning wordt vergemakkelijkt als duidelijke grenzen worden gesteld aan het gedrag, en als deze grenzen op een duidelijke en voorspelbare manier gehandhaafd worden. Daarnaast is de voorbeeldfunctie van de leraar belangrijk in het cultiveren van deze goede eigenschap.

De hoogste vorm van zelfbeheersing wordt bereikt als de mens materiële en fysieke goederen begeert uitsluitend in de mate die hij nodig heeft om gezond te leven. Het innerlijk van de zelfbeheerste mens wordt gekenmerkt door harmonie, en de mens zelf straalt rust en sereniteit uit. Zijn begeertes zitten

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Plato, *Nomoi (The Laws)*, T.J. Saunders (vert.), Harmondsworth (1970).

de mens als het ware niet meer in de weg. De deugd is de mens tot een goede gewoonte geworden. Het kost hem bijvoorbeeld geen enkele moeite om zijn afval te scheiden terwijl andere mensen daar soms te lui voor zijn, of met mate te eten terwijl andere mensen daar soms te gulzig voor zijn. De mens is in deze toestand in staat zich volledig te wijden aan de waarlijk menselijke voortreffelijkheden, zoals rechtvaardigheid, verstandigheid en moed.

De meer alledaagse vorm van zelfbeheersing komt tot stand als de mens zijn begeertes de baas is.¹⁶ Zelfbeheersing is zo de uitkomst van een gevecht. De mens behoudt de begeerte om te luiëren in plaats van zijn afval te scheiden, maar deze neiging is dusdanig zwak dat hij na enige inspanning kan handelen op basis van zijn inzicht dat het goed is om zijn afval wel te scheiden. De rede wint het van de begeerte.

De mens is echter niet altijd in staat om zijn begeertes de baas te zijn. Soms zijn de begeertes te sterk en is de wil te zwak om te handelen naar wat zijn verstand hem zegt dat goed is. Hij weet wel dat het goed is om het afval te scheiden, maar hij is te lui om het te doen. De Grieken noemden dit verschijnsel *acacia* (wilszwakte). Ook al weet de mens wat goed voor hem is, dan nog handelt hij verkeerd. Hij heeft het gevecht tegen zijn begeertes verloren.

De zwakte van de wil kan verworden tot echte slechtheid als de mens niet eens meer weet wat goed is. Deze mens is 'moreel onnozel', en beseft niet dat hij schade aanricht. Hij heeft geen inzicht in de morele waarde van zijn handelingen. Deze mens is zich letterlijk van het woord van geen kwaad bewust. Dit gebrek, oftewel deze ondeugd, komt bij mensen van iedere rang en stand voor, ongeacht opleidingsniveau, leeftijd of klasse.

Stelling 33: Het is goed voor de mens als hij zijn begeertes disciplineert.

Zelfbeheersing betekent dat de mens zijn begeerte voor fysieke en materiële goederen matigt. In de klassieke opvatting is zelfbeheersing dus géén ascetisme; zelfbeheersing betekent niet dat de mens al zijn begeertes moet onderdrukken en zich systematisch moet onthouden van ieder zinnelijk genot. De begeerte voor eten en drinken enzovoort, dragen wel degelijk bij aan het levensgeluk van de mens, omdat ze noodzakelijk voor de gezondheid, kracht, schoonheid en rijkdom; de vier fysieke of materiële eigenschappen die goed zijn voor de mens. Maar deze fysieke of materiële eigenschappen dragen slechts bij aan het geluk van de mens als ze zijn verkregen door middel van de eigenschappen die de mens waarlijk mens maken. De laatste eigenschappen zijn de *mentale* 'voortreffelijkheden': de verstandigheid, de rechtvaardigheid, de zelfbeheersing en de moed.

Het leven van de mens die niet streeft naar zelfbeheersing wordt gekenmerkt door hebzucht (*avaritia*), oftewel gierigheid, vrekigheid en inhaligheid; wellust (*luxuria*); en gulzigheid (*gula*), gedefinieerd als onmatigheid inzake voedsel en drank en, in extreme gevallen, als vraatzucht en drankzucht. De mens die zich in zijn leven laat leiden door zijn begeerte naar fysieke of materiële goederen heeft geen tijd en energie over voor dat waar het werkelijk om draait in het leven, namelijk de kardinale deugden verstandigheid, rechtvaardigheid, zelfbeheersing en moed.

4.3 DE VERSTANDIGHEID: EEN HERWAARDERING VAN INTELLECTUELE (VRIJE) TIJDSBESTEDING

Een verstandig mens weet goed onderscheid te maken tussen de dingen die hij moet nastreven of moet vermijden. Deze klassieke definitie van verstandigheid (in het Latijn *prudentia*) komt ons nog steeds aannemelijk over. Om te begrijpen wat verstandigheid precies is, en hoe de mens verstandig wordt, moeten we ons bezinnen op het klassieke onderscheid tussen kennis en inzicht. Kennis is empirisch weten en wordt verkregen door het (wetenschappelijk) observeren, bestuderen en onderzoeken van de wereld om ons heen. Kennis is ook instrumenteel. Door middel van de kennis die we hebben over de eigenschappen van de dingen kunnen we op een effectieve en efficiënte manier onze doelen realiseren. Een kind leert bijvoorbeeld door middel van observeren en experimenteren dat

¹⁶ Zie voor een goed overzicht van de 'gradaties van deugzaamheid' A.A.M. Kinneging, Het conservatisme: kritiek van de Verlichting en de moderniteit. In: *Philosophia Reformata*, december 2000.

een schaar een effectief middel is om papier netjes kleiner te maken. Kennis over de eigenschappen der dingen is heel nuttig om te bezitten, en wordt in onze moderne samenleving dan ook sterk gewaardeerd.

Echter, volgens de klassieke traditie draagt deze vorm van kennis *niet* bij aan de verstandigheid van mensen. De verstandigheid is gebaseerd op inzicht. Inzicht stelt de mens in staat om in allerlei situaties de juiste beslissingen te nemen. Kennis over de eigenschappen van de dingen is nooit voldoende, want deze kennis moet ook op het juiste moment en op de juiste wijze toegepast worden. Een schaar is bijvoorbeeld effectief om papier mee te knippen, maar ook om een medeleerling mee te verwonden. Pas als de mens over inzicht beschikt past hij zijn kennis over de eigenschappen der dingen op een goede of morele manier toe.

Inzicht leidt dus tot verstandigheid. Maar wat is inzicht precies, en hoe komt de mens eraan? Inzicht refereert niet aan feitenkennis, instrumentele kennis, of positiewetenschappelijke kennis, maar aan *intellectuele* kennis. Intellectuele kennis betekent in de eerste plaats *zelf*kennis. De mens moet weten hoe hij zelf in elkaar zit voordat hij kan weten wat hij moet nastreven of vermijden, met andere woorden, voordat hij weet wat goed voor hem is. Zelfkennis komt met name tot stand in een moment van bezinning. Net zoals kinderen die de boel op z'n kop zetten naar hun kamer worden gestuurd om tot zichzelf te komen, zou ook de volwassene, met name de politicus of bestuurder die door de hectiek en glorie van het leiderschap wordt meegesleept, af en toe een moment voor intellectuele bezinning moeten inpassen; daar worden we *verstandiger* door.

In de tweede plaats betekent inzicht of intellectuele kennis het leren zien van de aard der dingen om ons heen. In tegenstelling tot het actieve kijken van de wetenschapper, die de eigenschappen van de dingen te weten komt door te onderzoeken, te abstraheren, te meten en te vergelijken, komt inzicht in de aard der dingen op een ontspannen manier tot stand. Inzicht veronderstelt dat de mens *ontvankelijk* is voor de dingen om hem heen. Het vereist dat de mens open staat en de tijd neemt om de dingen te leren zien zoals ze zijn, waarop de dingen zich als het ware tonen aan de mens. Het vermogen om de aard der dingen te zien is veeleer het domein van de gecultiveerde intuïtie (in het Latijn *intellectus*) dan van het onderzoekende verstand (in het Latijn *ratio*).

Inzicht betekent onderscheidingsvermogen. De mens die de dingen ziet zoals ze zijn, ziet de *waarde* van het object. Met andere woorden, inzicht in de aard der dingen betekent zien hoe eerbiedwaardig de dingen zijn. Indien de mens niet (meer) ontvankelijk is voor de aard en waarde van de dingen om hem heen, dan is hij verhard en gefixeerd op zijn eigen kunnen. Deze mens heeft een blinde vlek voor het groter geheel, voor 'al wat meer en eerder is' dan zijn eigen beslommeringen. Dit gebrek staat het levensgeluk van de mens in de weg. Daarnaast leidt een dergelijke geestelijke platheid tot verspilling, vervuiling en kapot maken van dat wat de mens dierbaar hoort te zijn, zoals de natuur.

Stelling 34: Waardering voor de leefomgeving komt pas tot stand als de mens de tijd neemt voor bezinning.

Een gevoelig oog voor de leefomgeving komt niet tot stand op basis van empirische kennis, dat wil zeggen, kennis over de meetbare eigenschappen van de omgeving. Een gevoelig oog voor de leefomgeving komt pas tot stand als de mens over inzicht beschikt en de waarde van zijn omgeving aanschouwt. De mens die de mogelijkheid van intuïtief kennen niet accepteert, erkent de waarde van een 'thuis' niet. Een thuis is niet meetbaar of observeerbaar, en weten wat een thuis *is* behoort dus niet tot de positiefwetenschappelijke kennis. We kunnen alleen intuïtief weten, oftewel inzien, wat een thuis betekent.

Fijngevoeligheid voor de leefomgeving is essentieel voor iedere politicus of bestuurder die met de natuur en de ruimtelijke ordening te maken heeft. Maar ook de burger, die zijn gedrag dient af te stemmen op de natuurlijke omgeving, heeft verstandigheid nodig om goed met de natuurlijke omgeving om te gaan. Alleen de verstandige mens kan zorgzaam en respectvol omgaan met de natuurlijke omgeving. Hiertoe dient de mens de fenomenen te erkennen die niet direct te observeren

en te meten zijn maar die wel degelijk bestaan maar die wel degelijk bestaan, zoals een thuis of de geborgenheid.

Stelling 35: Het beleven van de natuur draagt bij aan de intellectuele vorming van de mens.

Kortom, de verstandigheid van de mens komt de natuur tegemoet. Omgekeerd komt de natuur ook de verstandigheid van de mens tegemoet. De natuur biedt de mens de mogelijkheid om tot zichzelf te komen, om tot bezinning te komen. De natuurlijke omgeving biedt de mens bij uitstek een omgeving waar hij de dingen die de eerbied verdienen kan aanschouwen. De natuur herinnert de mens aan dat wat het aardse bestaan en de menselijke handelingsbekwaamheid ontstijgt.

Juist de NME kan in belangrijke mate bijdragen aan de verstandigheid van de mensen. Natuur- en milieueducatie vindt meestal plaats in de vrije tijd van mensen en inzicht wordt bij uitstek gecultiveerd in de vrije tijd. Als het werk erop zit, 's avonds of in het weekend, is de mens vrij om de reflectieve houding aan te nemen die nodig is om tot zichzelf te komen en om de aard der dingen te leren zien. Bovendien is de mens in zijn vrije tijd beschikbaar om ieder nuttigheidsdenken en praktische overwegingen te negeren. Natuur- en milieueducatie, dat bovendien op vrijwillige basis tot stand komt (een waardevol gegeven in het intellectuele leerproces) is bij uitstek geschikt om de intellectuele bezinning te bevorderen.

Ook in het verplichte onderwijs zou meer gevochten moeten worden voor intellectuele vorming. 'Echt weten' komt tot stand als de mens zowel over inzicht als over kennis beschikt, maar het is met name het cultiveren van het inzicht dat in het onderwijs steeds meer verdrongen wordt door de vraag naar 'nuttige' kennis. De intellectuele vorming van de mens (in het Duits *Bildung*), overstijgt principieel iedere opzet om de mens klaar te stomen voor de arbeidsmarkt. Intellectuele vorming komt tot stand als de leerlingen de 'nutteloze' boeken van de grote literaire en wijsgerige tradities lezen. Dat is de *studia humanitatis* of *humaniora*. De waarlijke vorming van de mens is per definitie niet direct nuttig, maar wel noodzakelijk willen we op een beschaafde manier met elkaar én met de natuur om gaan.

4.4 DE LIEFDE VOOR DE NATUUR

Samen met de zelfbeheersing en de verstandigheid vormt de liefde voor de natuur de basis van de verantwoordelijke mens. De mens die zijn begeertes de baas is, die inziet wanneer en hoe het juist is om te handelen, en die een emotionele verbondenheid koestert met de natuur, is een goed mens voor de natuur. Net zoals over de zelfbeheersing en de verstandigheid moeten we over de liefde twee filosofische vragen stellen: Wat is de liefde voor de natuur? En hoe komen we eraan? De liefde wordt namelijk noch door de klassieke traditie, noch door het moderne taalgebruik eenduidig gedefinieerd. Pas als we de verschillende betekenissen van het verschijnsel liefde hebben geanalyseerd kunnen we deze eigenschap op volle waarde schatten, en kunnen we ons afvragen hoe het bevorderd kan worden.

Stelling 36: Liefde voor de natuur *overkomt* de mens.

Liefde in de klassieke traditie is een deugd, dat wil zeggen, een goede eigenschap van de mens.¹⁷ Dit is wellicht een wat vreemde constatering, want veel mensen zullen liefde ervaren als iets dat de mens 'overkomt'. Liefhebben is niet primair iets dat de mens actief doet, maar is een stemming die bij de mens teweeggebracht wordt door een ander mens, of een dier, of de omgeving. De mens die liefheeft wordt beroerd door iets of iemand buiten hem. De klassieke traditie was zich zeer wel bewust van deze eigenschap van de liefde. De Latijnse termen *affectio* (denk aan het Engelse *affected*, wat we in het Nederlands vertalen met geroerd of getroffen worden) en *passio* (passie) verwijzen beide naar het *passieve* element in de liefde.

¹⁷ De onderstaande analyse is grotendeels gebaseerd op het fenomenale boek van J. Pleper, *Faith, Hope, Love*. San Francisco (1986).

Tegelijkertijd, echter, heeft de liefde een actief element. Liefde is een vorm van actieve waardering van de ander. De mens die liefheeft bevestigt de ander in zijn bestaan. Iets of iemand liefhebben betekent wensen dat het hem goed gaat. De mens die de natuur lief heeft, verheugt zich in het gezond zijn en het bloeien van de natuur. Liefde voor de natuur is zo de daad waarmee de mens zijn zijnswezen verbindt met het welzijn van de natuur.

De klassieke traditie onderscheid drie basisvormen van de liefde, en alle drie zijn toepasselijk op de relatie tussen mens en natuur. De eerste vorm is de *eros*: de begerende liefde. De natuur bezit naar haar aard iets waar de mens naar verlangt, iets dat de mens wil ontvangen omdat het nodig is voor zijn eigen geluk. De mens die de natuur begeert heeft het verlangen om in de natuur te zijn, om omringt te worden door alles wat groeit en bloeit, en om zich met de natuur te identificeren. Het ervaren van de begerende liefde voor de natuur is vergelijkbaar met de poëtische vervoering; een stemming of toestand die de mens tijdelijk boven het alledaagse bestaan uit tilt. De mens raakt in vervoering zodra zijn oog natuurlijke schoonheid ontmoet. Deze ervaring schept niet zozeer voldoening als wel dat ze een verwachting losmaakt. De mens wordt zich bewust van iets dat hij mist, en ziet in de natuur de belofte ter vervulling.

De tweede vorm van liefde, die voor het eerst in de Christelijke traditie expliciet werd gemaakt, is de *agapē*. *Agapē* is de schenkende liefde. Deze liefde is spontaan, ongemotiveerd, vrij van berekening, zonder grenzen en onvoorwaardelijk.¹⁸ De liefde die ouders voor hun kinderen hebben is de meest genoemde vorm van de schenkende liefde. Maar ook de natuur kan object zijn van de schenkende liefde. Het object van de schenkende liefde is kwetsbaar. Net zoals een kind kwetsbaar is en afhankelijk is van zijn ouders voor bescherming en liefdevolle verzorging, is ook de natuur kwetsbaar geworden, met name door de oprukkende industrialisatie en de technologische vooruitgang, en is ze afhankelijk van de mens voor haar voortbestaan en welzijn.

De derde vorm van liefde is *filia*. Deze vorm heeft door de tijd heen meerdere betekenissen gekregen. In de eerste plaats is *filia* de liefde voor een vriend. Vriendschap is een vorm van liefde die ontstaat zodra de mens iemand tegenkomt die 'de dingen ziet zoals hij die ziet'. Op het niveau van de samenleving is het is de liefde voor de geordende eendracht tussen mensen, de liefde die aan de basis ligt voor solidariteit tussen mensen. In relatie tot de natuur benadrukt Orr (1994), met de toepasselijke term 'biophilia', het element van een gevoel van vertrouwdheid en geborgenheid. We hebben lief wat ons vertrouwd is, en wat ons vertrouwd is daar voelen we ons geborgen. De natuur lijkt een voorkeurspositie in te nemen in de liefde van de mens voor zijn omgeving. De mens voelt zich haast vanzelfsprekend geborgen in een omgeving waarmee hij het leven deelt. Ook de definitie van *filia* als de liefde voor de structuren die het leven biedt, los van actieve inmenging van de mens brengt de mens dichtbij de natuur. De natuur, met de wisseling van seizoenen, schept orde in het leven van de mens.

Stelling 37: Door de liefde voor de natuur te cultiveren keert de NME zich tegen de onverschilligheid van de mens ten opzichte van de natuurlijke omgeving.

De antithese van de liefde is niet de haat maar de wanhopige onverschilligheid, oftewel het gevoel dat niks belangrijk is. Deze stemming is het begin van wanhoop en wordt in het Grieks *acedia* genoemd. Deze slechte eigenschap wordt in het Nederlands met traagheid vertaald (in het Engels *sloth*). In het huidige taalgebruik heeft traagheid de betekenis van luiheid en ook wel van slonzigheid, slordigheid en onverzorgdheid. Traagheid is in deze betekenis het tegenovergestelde van ijver, en staat recht tegenover de werkethiek van de moderne mens. De vertaling van *acedia* als traagheid komt voort uit de fixatie op de fysieke eigenschappen of tekortkomingen van de mens. Daarentegen duidt de oorspronkelijke betekenis van *acedia* niet zozeer op de fysieke maar op de mentale of spirituele tekortkoming van de mens. *Acedia* is de lusteloze onverschilligheid van de mens ten opzichte van zijn verantwoordelijkheden voor anderen en voor de natuur. Het is de onverschilligheid ten opzichte van alles dat leeft. Deze onverschilligheid is het begin van de wanhoop, van de existentiële twijfel over de

¹⁸ Zie ook J. Douma, *Grondslagen Christelijke Ethiek*. Kampen (1999), met name hoofdstuk acht.

zin van het leven, van de anomie, de apathie, de spirituele leegheid, en de moedeloosheid. Zoals gezegd staat traagheid of onverschilligheid niet tegenover arbeidsijver. Verschillende auteurs wijzen erop dat *acedia* zelfs een gevolg is van een overdreven fixatie op het werkende leven en carrière maken. *Acedia* ontstaat als de mens niet langer de tijd neemt om zich te bezinnen op de betekenis van zijn bestaan.

De beste remedie voor een dergelijke 'ziekelijke toestand van de ziel' die de onverschilligheid is, wordt gevonden in de liefde en zorg voor de medemens, het verlichten van pijn en lijden van anderen, en de zorg voor de natuur.¹⁹ Liefde voor de natuur is de mens aangeboren in de zin dat we een natuurlijke behoefte hebben om ons te identificeren met planten en dieren en een diepe verbintenis voelen met alles waarmee we het leven delen. Het gemak en de verwondering die jonge kinderen voor de natuur vormen bevestigt deze behoefte van de mens. Liefde voor de natuur dient echter onderhouden en gecultiveerd te worden, met name voor die mensen die in het alledaagse leven steeds verder van de natuur af komen te staan. Hier ligt de taakstelling voor de natuur- en milieueducatie.

Stelling 38: Natuur- en milieueducatie dient de mens de natuur te helpen ervaren, om zo de verbondenheid te bestendigen.

Acedia staat tegenover de vreugde en grootmoedigheid waarmee de mens zijn verantwoordelijkheden aanvaardt. Het gebrek aan liefde, vreugde en grootmoedigheid leidt tot het ontwijken van verantwoordelijkheden, maar is juist ook *een gevolg van* het ontwijken van verantwoordelijkheden. Liefde komt voort uit een zichzelf toevertrouwen of committeren aan, oftewel de verantwoordelijkheid aanvaarden voor, iets dat boven het individu zelf uitstijgt: de familie, de samenleving, of de natuur. De opdracht voor de natuur- en milieueducatie is om de mens te stimuleren in zijn natuurlijke betrokkenheid bij de natuur door de mens te helpen de natuur te ervaren en over zijn ervaringen te reflecteren. Op deze manier draagt de natuur- en milieueducatie bij aan de *ethische* vorming van de mens, en daar heeft niet alleen de natuur maar ook de bredere samenleving baat bij.

4.5 DE VERRIJKING VAN NATUUR- EN MILIEUEDUCATIE

In de romantische benadering blijft natuur- en milieueducatie beperkt tot de overdracht van natuurwetenschappelijke kennis, en hierin blijkt slechts een klein deel van de bevolking oprecht geïnteresseerd. In de postmoderne benadering is de rol van natuur- en milieueducatie zo goed als uitgespeeld. De postmoderne burger heeft geen behoefte zich in te spannen om kennis te vergaren over zeldzame soorten, en natuur- en milieueducatie als ethische vorming past al helemaal niet in de postmoderne benadering, die het relativisme tot enige objectieve waarheid heeft verklaard.

Natuur- en milieueducatie dat zich richt op de ethische vorming van de mens vindt aansluiting bij de alledaagse verbondenheid die er al bestaat tussen mens en natuur. De meeste mensen ervaren graag hoe mooi de natuur is, hoe stil ze is, en hoe goed ze onderdeel vormt van het leven. Ze staan open voor een versteking en verdieping van de verbondenheid met de natuur. Daarnaast wordt de positie van natuur- en milieueducatie versterkt als duidelijk is dat zij een begrippenkader hanteert dat het maatschappelijk draagvlak voor de natuur versterkt.

¹⁹ S. Schimmel, *The Seven Deadly Sins*. New York (1992), p.216.

CONCLUSIE

De onderstaande conclusie dient gelezen te worden als een opsomming van aanbevelingen die logischerwijs volgen uit het bovenstaande betoog. In de eerste plaats dienen zowel de overheid als de natuurbescherming zich te beseffen dat een *evenwicht* tussen mens en natuur mogelijk is. In tegenstelling tot de romantische benadering, die de mens als vijand van de natuur beschouwt, en in tegenstelling tot de postmoderne benadering, die de mens uitsluitend als gebruiker van de natuur ziet, gaat de klassieke of ethische benadering uit van de primaire verbondenheid tussen mens en natuur. Deze verbondenheid blijkt overigens al vanzelfsprekend te zijn voor de meerderheid van de burgers, maar het natuurbeleid heeft daar nog geen aansluiting op gevonden.

Uitgaande van de veronderstelling dat een harmonische relatie tussen mens en natuur mogelijk is en zelfs al aanwezig is, dienen de natuurbescherming en de overheid zich te richten op het beschermen en cultiveren van natuur die uitnodigt tot verdere versterking van deze verbondenheid. Met andere woorden, de natuur dient ingericht en behouden te worden zodat ze de mens *geborgenheid* biedt en een *thuisfunctie* voor de mens vervult. In het ontwerp van de natuur is *continuïteit* dus zeer belangrijk. Ook het historisch gegroeide landschap, bijvoorbeeld heide, moet beter beschermd worden.

Niet alleen heeft de veronderstelling dat verbondenheid tussen mens en natuur mogelijk is consequenties voor de ruimtelijke inrichting. Het heeft ook consequenties voor het instrumentarium. *Educatie*, in de betekenis van intellectuele vorming, is onmisbaar in het versterken van de verbondenheid tussen mens en natuur, en moet daarom een centrale plaats krijgen in het natuurbeleid.

De veronderstelling dat verbondenheid tussen mens en natuur mogelijk is heeft ook consequenties voor de inhoud van educatie. Het draagvlakprobleem dat ontstaat bij de introductie van nieuwe en zeldzame natuur kan niet worden opgelost door soortenkennis bij mensen op te dringen. In plaats daarvan dient intellectuele vorming centraal te staan. Dit betekent dat natuur- en milieueducatie zich inhoudelijk dient te richten op de *humaniora* in plaats van de natuurwetenschap. De *humaniora* oftewel de ethische vorming van de mens is primair, deze versterkt de band tussen mens en natuur en richt zich op de leefomgeving van de mens.

De ethische vorming van de mens vindt bij uitstek plaats in *de alledaagse leefomgeving* van de mens. De beste plek voor natuur- en milieueducatie is bijvoorbeeld de kruidentuin, het wandelpad, of zelfs het jachtgebied. De situatie van de leeroverdracht wordt gevormd door *de sfeer van het niet-nuttige*. De vrije tijd, woensdagmiddag of het weekend vormt de beste context om het goede leven te leren.

BIBLIOGRAFIE

Hieronder volgen enkele literatuursuggesties voor diegene die zich verder willen verdiepen in natuur en deugdenethiek. *Natuur en Deugdenethiek* is een vervolg op Jos Simons, *Het Goede Leven. Een nieuwe benadering voor leren voor duurzaamheid* (IVN, 2000) en wij raden u aan deze publicatie te lezen. Het boekje is gratis verkrijgbaar bij het IVN, tel. 020-6228115.

LITERATUUR BIJ HOOFDSTUK 1

Bauman, Z., *Postmodern Ethics*. Oxford (1993).

Februari, M., Geniet! *Volkskrant* 15/2/2001, p.25.

Huitzing, D., *Gids voor Natuur- en Milieueducatie*. Amsterdam (1978).

Natuur voor Mensen, Mensen voor Natuur. Nota Natuur, Bos en Landschap in de 21ste eeuw. Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Den Haag (2000).

Mommaas, H., De Vrijtijdsindustrie in Stad en Land. Een studie naar de markt van belevenissen. WRR Voorstudies en achtergronden V109. Den Haag (2000).

Reneman, D., M. Visser, E. Edelman en B. Mors, *Mensenwensen. De wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving*. Operatie Boomhut nr. 6. Den Haag: Ministerie van LNV (1999)

Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Den Haag (2001).

Walter, J., S.A. Calon en S.J. ten Wolde, *De betekenis van natuur en recreatie voor gezondheid en welzijn van mensen*. Operatie Boomhut nr. 8. Den Haag: Ministerie van LNV (1999).

Windt, H. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Amsterdam (1995).

LITERATUUR BIJ HOOFDSTUK 2 en 3

Bollnow, O.F., *Mensch und Raum*. Stuttgart (1997).

Bollnow, O.F., *Neue Geborgenheit*. Stuttgart (1955). In het Nederlands vertaald als *Nieuwe Geborgenheit*. Utrecht (1968).

Bollnow, O.F., *Das Wesen der Stimmungen*. Frankfurt (1941).

Bollnow, O.F., *Krise und neuer Anfang. Beiträge zur pädagogischen Anthropologie*. Anthropologie und Erziehung. Heidelberg (1966). In het Engels vertaald als *Crisis and New Beginning*. D. Moss en N. Moss (vert.) Pittsburgh (1987).

Bollnow, O.F., *Zwischen Philosophie und Pädagogik: Vorträge und Aufsätze*. Aachen (1988).

Lemaire, T., *Filosofie van het Landschap*. Schoten (1970).

Norberg-Schulz, C., *The Concept of Dwelling. On the way to figurative architecture*. New York (1984).

Norberg-Schulz, C., *Genius Loci. Towards a phenomenology of architecture*. New York (1979).

Schama, S., *Landscape and Memory*. New York (1995).

Scruton, R., *The Aesthetic Understanding*. London (1983).

LITERATUUR BIJ HOOFDSTUK 4

- Plato, *The Last Days of Socrates: Apology, Crito, Phaedo*. H. Tredennick en H. Tarrant (vert.). Harmondsworth (1993).
- Plato, *Politeia (The Republic)*. D. Lee (vert.). Harmondsworth (1987).
- Plato, *Nomoi (The Laws)*. T.J. Saunders (vert.). Harmondsworth (1970).
- Aristotle, *Nicomachean Ethics*. H. Rackham (vert.). Londen (1968).
- Cicero, *De Officiis (On Duties)*. W. Miller (vert.). Londen (1961).
- Bollnow, O.F., *Die Ehrfurcht*. Frankfurt (1947).
- Bollnow, O.F., *Einfache Sittlichkeit. Kleine philosophische Aufsätze*. Göttingen (1947;1968).
- Coleman, J., *A History of Political Thought*. London (2000).
- Douma, J., *Grondslagen Christelijke Ethiek*. Kampen (1999).
- Hartmann, N., *Ethics*. Vol. II: Moral Values. New York (1951).
- Kinneging, A.A.M., Het conservatisme: kritiek van de Verlichting en de moderniteit. In: *Philosophia Reformata*, december 2000.
- Niebuhr, R., *An Interpretation of Christian Ethics*. Cleveland (1963).
- Orr, D.W., *Earth in Mind. On education, environment, and the human prospect*. Washington DC (1994).
- Pieper, J., *Lieben, Hoffen, Glauben*. München (1986). Vertaald in het Engels als *Faith, Hope, Love*. San Fransisco (1986).
- Pieper, J., *Leisure. The basis of culture*. South Bend (1998).
- Schimmel, S., *The Seven Deadly Sins*. New York (1992).
- Schweitzer, A., *De Eerbied voor het Leven*. H. Bouma (vert.). Den Haag (1979).

